

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ*

ΥΠΟ
ΜΕΓΑ Λ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ

4. Θεϊσμός και 'Αθεΐα

Την πορείαν τῶν Νέων χρόνων πρὸς τὴν ἐκκοσμίκευσιν, ὡς τὴν ἀποστροφὴν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν στροφήν πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον, εἶχε προετοιμάσει, πρὸ πολλοῦ, ὁ μεσαιωνικὸς Παπισμὸς. Οὗτος, ὅπως εἶδομεν, εἶχεν ἀπωθήσει τὸν Θεὸν — ἐν τῇ κυριολεξίᾳ — εἰς τὸ «ἐπέκεινα» τοῦ κόσμου, ἤτοι εἰς τὸν «Οὐρανὸν τῶν Οὐρανῶν», καὶ εἶχε καταστήσει Αὐτὸν ἀνενέργητον καὶ ἀλειτούργητον διὰ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ. Τὰ πάντα δὲ εἶχε παραδώσει εἰς τὸν Πάπαν, ὡς τὸν Ἀντιπρόσωπον (Vikarius) Αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Ὁ Πάπας εἶχε καταστεί ὁ ἐπίγειος θεός! Ὑπάρχουν φρικτὰ δόγματα περὶ τοῦ Πάπα εἰς τὸν Καθολικισμόν, τὰ ὅποια οὐδέποτε ἀπέρριψεν οὗτος, ὅπως, ἄνευ ὑπακοῆς εἰς τὸν Πάπαν εἶναι ἀδύνατος ἡ σωτηρία, ὁ Πάπας δύναται νὰ σώσει ἀκόμη καὶ μετὰ θάνατον κολασμένους κλπ. Ἡ παπικὴ Ἐκκλησιολογία εἶναι καθαρῶς ἀνθρωποκεντρικὴ. Στηρίζεται οὐχὶ εἰς τὸν Χριστόν, ἀλλ' εἰς τὸν Πέτρον καὶ τὸ ἀξίωμα του, τὸν ὁποῖον, σημειωτέον, κατανοεῖ ὡς διάδοχον Χριστοῦ. Ὁ Πάπας δηλ. καὶ τὸ ἀξίωμά του δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία πηγάζει ἐκ τοῦ Πάπα καὶ τοῦ ἀξιώματός του. Οὕτως ἀπέκοψε τὴν Ἐκκλησίαν ἐκ τοῦ Χριστοῦ, ὡς τὸ Σῶμα Αὐτοῦ. Εἰς τὸν Καθολικισμόν «κεφαλὴ» τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ὁ Χριστός, ἀλλ' ὁ Πάπας. Ἡ Ἐκκλησία δὲ κατέστη ἐνδοκοσμικὸν «κατάστημα» (Institution) θείας Χάρτιος, μὲ βᾶσιν τὰς ἀξιομοσθίας τῶν Ἁγίων τῆς, τὴν ὁποίαν διαχειρίζεται καὶ διαθέτει, κατὰ τὸ δοκοῦν, ὁ Πάπας. Οὕτω τὸ ἔδαφος ἦτο πρᾶσιμον διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐκκοσμίκευσιν. Τὸ πρόβλημα, διὰ τὴν Νέαν ἐποχὴν, δὲν ἦτο ὁ Θεός, ἀλλ' ὁ Πάπας!

* Συνέχεια ἐκ: Θεολογία (1994), 722.

1. Μίαν ἐντυπωσιακὴν ἀποτύπωσιν «τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ Παπισμοῦ», διὰ μέσου τῆς ἱστορίας του: τῆς πορείας του «πρὸς ἀπόλυτον δύναμιν», τῆς ἠθικῆς διαφθορᾶς καὶ τοῦ ἐγκλήματος, τῆς διώξεως καὶ ἐξοντώσεως παντὸς εἶδους ἀντιπάλων του, ὡς αἰρετικῶν

Κύριον γνώρισμα τῆς νέας φιλοσοφικῆς θεολογίας εἶναι ὁ Μονισμός. Αὕτη γνωρίζει οὐχὶ δύο πραγματικότητας, ἤτοι Θεὸν καὶ κόσμον, ἀλλὰ μίαν καὶ μόνην. Ὁ Θεός, ὡς ὄντοτος «ἐκτός», ἤτοι ὑπερβατικὴ καὶ ποιοτικῶς διάφορος, τοῦ κόσμου, ἀπορρίπτεται ὡς μυθικὸς *Supra-naturalismus* καὶ *Theismus*, τὰ δὲ «θεῖα» προσόντα Αὐτοῦ ἀποδίδονται εἴτε εἰς τὸν Κόσμον, ὡς ὅλον, εἴτε εἰς τὸν Ἄνθρωπον, διὰ τοῦ Πανθεισμοῦ ἢ διὰ τοῦ *Individualismus*, ὅστις ἀποτυπῶνται εἰς τὴν λεγομένην «Φυσικὴν» θρησκευτικότητα. Ἐν μεταβατικῶν στάδιον πρὸς τὰ Θρησκευτικὰ ταῦτα κινήματα τῶν Νέων χρόνων παριστᾷ ὁ *Deismus*, ὅστις ἀποδέχεται μὲν τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ἀρνεῖται, ὅμως, πᾶσαν ἀνάμειξιν αὐτοῦ εἰς τὰ τοῦ κόσμου. Κατὰ τὴν Νέαν ταύτην περίοδον ἡ Χριστιανικὴ θεολογία τῆς Δύσεως παρουσιάζει δύο μέτωπα: Ὁ μὲν Καθολικισμὸς περιχαρᾶκῶνεται εἰς τὰ Παπικὰ δόγματα καὶ ἐπιχειρεῖ, ἐκεῖθεν, συνδυασμούς τινας πρὸς τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ πολιτιστικὸν πνεῦμα τῆς Νέας ἐποχῆς. Ὁ δὲ Προτεσταντισμὸς, παρακολουθεῖ κατὰ πόδας τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἐξελίξεις, ἀπορρίπτων σταδιακῶς τὸ σύνολον, σχεδόν, τῆς Χριστιανικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ «ἐκσυγχρονίσει» αὐτήν, ἤτοι νὰ προσαρμόσει πρὸς τὸ φιλοσοφικο-ἐπιστημονικὸν καὶ πολιτιστικὸν πνεῦμα τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς (*Kultur-Protestantismus*). Ἄπαντα τὰ θεο-λογικὰ ταῦτα ρεύματα τῶν Νέων χρόνων καὶ μέχρι σήμερον, μὲ πλῆθος θεο-λογικῶν παραφυάδων, εἶναι ἀδύνατον νὰ περιληφθῶν εἰς τὰ περιορισμένα πλαίσια τῆς παρούσης ἐργασίας. Οὐσιώδη γνώρισμα αὐτῶν, ὅμως, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐπισημανθῶν.

α) Ὁ Rationalismus

Τὸ Νέον θρησκευτικὸν αἶσθημα τῆς Δύσεως συμπίπτει μὲ τὴν περίοδον τοῦ Διαφωτισμοῦ (*Aufklärung*), ἣτις καλύπτει, χρονικῶς, τὸν 18ον αἰ., καὶ εἰς τοῦ ὁποῖου τὰ κύρια πνευματικὰ καὶ πολιτιστικὰ γνώρισμα εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀναφερθῶμεν δι' ὀλίγων. Ὁ Im.

καὶ ἀμαρτωλῶν, τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς διαλύσεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τῶν Σταυροφοριῶν, — «ὁ ὑπὸ Χριστιανῶν διαπραχθεὶς *Vandalismus* οὗτος (τῆς καταλήψεως καὶ λεηλασίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων) οὐδέποτε ἐλησμονήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων» —, τῆς πορείας του πρὸς Αὐτο-Θέωσιν διὰ τῆς μετατροπῆς τοῦ «Ἀντιπρόσωπος Πέτρου» εἰς «Ἀντιπρόσωπον Χριστοῦ», τῆς ἐξουσίας του ἐπὶ τῆς «σωτηρίας» καὶ τῶν ἀποθανόντων ἀμαρτωλῶν μὲ τὴν ἐγγύησιν καὶ τῶν «συγχωροχαρτίων», τῆς ἐπιβολῆς τοῦ παπικοῦ Ἀλαθίτου κ.λπ., παρέχει τὸ γνωστὸν καὶ εὐρείας κυκλοφορίας τυχὸν ἔργον τοῦ Peter de Rosa, πρώην Κληρικῶν καὶ Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καθολικισμοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Vicars of Christ* (1988), καὶ γερμανιστί: *Gottes erste Diener* (1991).

Kant ὥρισε τὸν Διαφωτισμόν, μὲ τὸν ὑπερήφανον ὄρισμόν: «*Διαφωτισμός ἐστὶν ἡ ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς, ἰδίᾳ ὑπαιτιότητι, νηπιότητος. Νηπιότης ἐστὶν ἡ ἀνικανότης, νὰ χρησιμοποιεῖ τις τὸ λογικόν του ἄνευ τῆς καθοδηγήσεως ἑνὸς ἄλλου. Ἰδίᾳ ὑπαιτιότητι ἐστὶν ἡ νηπιότης αὕτη, ὅταν ἡ αἰτία αὐτῆς κεῖται οὐχὶ εἰς ἐλάττωμα τῆς λογικῆς, ἀλλ' εἰς τὴν ἔλλειψιν ἀποφασιστικότητος καὶ θάρρους νὰ κατευθύνει τις ἑαυτόν, ἄνευ τῆς καθοδηγήσεως ἄλλου τινός. Sapere aude! Ἔχε θάρρος, μὲ τὸ νὰ κάμνεις χρῆσιν τοῦ δικοῦ σου λογικοῦ!, — αὐτὸ ἐστὶν τὸ σύνθημα τοῦ Διαφωτισμοῦ». Ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς γνωστῆς πραγματείας τοῦ Kant, ἣτις προβάλλεται αὐτοτελῶς, συνήθως, ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν, δὲν συνάδει, κατὰ περιεχόμενον, πρὸς περαιτέρω ἀπόψεις αὐτοῦ, ἐνθὰ ἐκθειάζει οὗτος τὴν ἀρετὴν τῆς ὑποταγῆς «τῶν ὑποτελῶν του» εἰς τὸν ἀπόλυτον «Μονάρχην», καὶ ταυτίζει «τὴν ἐποχὴν τοῦ Διαφωτισμοῦ» πρὸς «τὸν Αἰῶνα τοῦ Friedrich»². Ὅπως τυγχάνει γνωστόν, ὁ Kant ὑπῆρξε θαυμαστής τοῦ Friedrich II. καὶ πειθήνιος ὑποτελῆς αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Friedrich Wilhelm, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐξεδήλωσεν ὑποταγὴν, ὡς «πιστότατος ὑποτελῆς», ὅταν ἐκεῖνος τοῦ ἀπηγόρευσε νὰ ἐκφέρει, δημοσίως, ἀπόψεις ἐπὶ θεμάτων, σχετικῶν πρὸς τὴν Θρησκείαν. Καίτοι δὲ διέκειτο συμπαθῶς πρὸς τὴν Γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἀπέρριπτεν οὗτος οἰανδήποτε ἐπανάστασιν τοῦ Λαοῦ, ἀκόμη καὶ ἂν αὕτη στρέφεται κατὰ τυραννικῶν ἐξουσιῶν. Ἀνεξαρτήτως, ὅμως, τῆς προσωπικῆς στάσεως τοῦ Kant ἐπὶ θεμάτων ἐξουσίας, θεωρεῖται ὁ ὑπ' αὐτοῦ δοθεὶς ἀνωτέρω ὄρισμός περὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ ὡς κλασσικός.*

Ὁ Διαφωτισμός συνιστᾷ μετάθεσιν τῶν περιεχομένων τῆς πίστεως ἐπὶ τοῦ Ἀνθρώπου, μὲ συνέπειαν «τὸν θάνατον τοῦ Θεοῦ». «Ὁ ὑπερβατικὸς Θεὸς παύει νὰ θεωρεῖται, ὡς ἡ κοσμοῦσα, συντηροῦσα καὶ παρέχουσα νόημα, δύναμις τοῦ κόσμου» καὶ «ὑποκαθίσταται μὲ τὴν πίστιν εἰς τὴν Λογικὴν, ὡς τὴν πίστιν πρὸς μίαν πρόοδον, ὅπως ἐκφράζει, περίπου, ταύτην ἢ περίοδος τοῦ Διαφωτισμοῦ, τῆς ὁποίας οὐσιώδες γνώρισμα ἐστὶν ἡ ἐμπιστοσύνη εἰς τὴν αὐτοδυναμίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ πεποίθησις δηλ. ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν δύναμιν, ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ἐν αὐτῷ ἐγκειμένων δυνατοτήτων, νὰ δώσει νόημα εἰς τὸ Ὄλον, νὰ γίνῃ κύριος τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως αὐτοῦ, καθὼς καὶ τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως καὶ τῶν κανόνων, ποὺ διέπουν ταύτην. Ἐὰν ἡ πίστις αὕτη ἀποτελεῖ πίστιν εἰς ἓνα

2. Im. Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung* (Reclam 9714/1992, 9.15).

νόμον τῆς προόδου ἢ πίστιν εἰς τεθειμένους νόμους, διὰ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς τάξεως, τῆς πάλης τῶν τάξεων, ἢ εἰς νόμους τοῦ Αἵματος καὶ τῆς Φυλῆς, *οὐσιῶδες εἶναι, ἐν προκειμένῳ, μόνον τὸ θεμελιώδες αἶσθημα, ὅτι «στὸ χέρι» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, νὰ ἀποφασίζει ἀφ' ἑαυτοῦ περὶ τοῦ νοήματος καὶ τῆς πορείας τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι, μὲ βάσιν τὰς ἰδίας αὐτοῦ, ὑποθεμένας ἢ πραγματικάς, ἐπινοήσεις.* Καὶ ἐδῶ ὑφίσταται ἐν νόημα περὶ τοῦ Ὁλοῦ, ἀλλ' ἐν νόημα, τὸ ὁποῖον οὐχὶ πλέον ἔξωθεν, ἐκ μιάς ὑπερέτρας, ὑπερ-ανθρωπίνης, δυνάμεως παρέχεται, ἀλλ' ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὰ προσόντα τοῦ ἰδίου τοῦ ἀνθρώπου»³.

Ἡ πίστις ἀντικαθίσταται διὰ τῆς *Γνώσεως*, διὰ τῆς ὁποίας ἐμπλέκεται, πλέον, ὁ ἄνθρωπος εἰς μίαν ἄνευ τέλους περιπέτειαν καὶ φασουτικὴν προσπάθειαν πρὸς ἔρευναν, γνώσιν καὶ δύναμιν, ἥτις θὰ ὀδηγήσει, τελικῶς, εἰς τὸ παράλογον, εἰς τὸ, ἄνευ τέλους, «ἀνεβοκατρακύλισμα» τοῦ Λίθου ὑπὸ Σισύφου, ὅπως παρέστησε τὸν μῦθον τοῦτον εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον του ὁ Α. Camus, ἀλλὰ καὶ ἔτι πλέον: εἰς τὸν κίνδυνον νὰ στραφεῖ τὸ ἔργον τοῦτο ἐναντίον του. Τὸ νέον τοῦτο αἶσθημα τῆς ἀτελευτήτου περιπετείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς γνώσιν καὶ δύναμιν ἐκφράζει, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, ὁ G. E. Lessing (1729-1781), ὡς ἀκολούθως πω: «Οὐχὶ ἡ ἀλήθεια, ἐν τῇ κατοχῇ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἢ νομίζει ὅτι εἶναι, ἀλλ' ἡ εἰλικρινὴς προσπάθεια, τὴν ὁποίαν καταβάλλει διὰ νὰ φθάσει εἰς τὴν ἀλήθειαν, συνιστᾷ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου. Διότι, οὐχὶ διὰ τῆς κατοχῆς, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐρευνητικῆς ἀναζητήσεως τῆς ἀληθείας διευρύνονται αἱ δυνάμεις αὐτοῦ πρὸς διαρκῆ ἀνάπτυξιν τῶν τελειοτήτων αὐτοῦ. Ἡ κατοχὴ ὀδηγεῖ εἰς ἡρεμίαν, ὀκηριάν, ἔπαρσιν. Ἐὰν εἶχεν ὁ Θεὸς ἐκ δεξιῶν Αὐτοῦ πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν καὶ ἐξ ἀριστερῶν τὴν ὁρμὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἀκόμη δὲ καὶ ἂν ἐκράτει ταύτην κλειστὴν πρὸς παραπλάνησίν μου, καὶ μοῦ ἔλεγε: διάλεξε!, θὰ ἔπιπτον μὲ ταπεινώσιν ἐπὶ τῶν ἀριστερῶν του καὶ θὰ ἔλεγον: Πάτερ, δός μοι!, ἢ καθαρὰ ἀλήθεια ἀνήκει μόνον εἰς Σέ!»⁴.

3. L. Landgrebe, *Zur Überwindung des Europäischen Nihilismus*, ἐν: *Der Nihilismus* (1974), ἐκδ. ὑπὸ D. Arendt, 26.

4. G. E. Lessing, *Über die Wahrheit* (Reclam 9714/1992, 43). «Ἡ ἐκ μιάς νοησιαρχικῆς Μεταφυσικῆς καταγομένη πίστις τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅτι ἡ Γνώσις εἶναι κατὰ τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐκ ταύτης μόνον ἀγαθὰ δύναται νὰ προκύψουν, ἐπὶ τῆς σημερινῆς βαθμίδος αὐτοκριτικῆς τῆς ἐπιστήμης, ἔπαυσε νὰ ἰσχύει. Πολλῶ δὲ μάλλον ἀποτελεῖ ἡ Γνώσις μόνον ἐν ἀξιολογικῶν ἀντικείμενον μεταξὺ ἄλλων, πολλῶν, καὶ εἶναι ἀδιαμφισβήτητον, ὅτι ἐπιστημονικαὶ διαγνώσεις, ἐνίοτε, εἰς ἀμφιβόλους, ναὶ ἐπικινδύνους ἀκολουθίας ὀδηγοῦν» (E. Topitsch, *Vom Wert wissenschaftlichen Erkennens*, ἐν:

Ὁ Διαφωτισμὸς διακρίνεται εἰς δύο, κυρίως, Φιλοσοφικὰ ρεύματα: εἰς τὸν Rationalismus καὶ εἰς τὸν Empirismus. Ὁ μὲν πρῶτος ἐπεκράτησεν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Εὐρώπην, μὲ κύριον ἐκπρόσωπον τὸν R. Descartes, χρησιμοποιοῦν δὲ τὴν Ἀπαγωγικὴν μέθοδον (Deduktion) ἢ τὴν μέθοδον τῶν Μαθηματικῶν, ἥτις ἐκ τοῦ Γενικοῦ (ἀξιωματίων, νόμων κλπ.) κατέρχεται πρὸς τὸ ἐπι μέρους καὶ τὸ ἐμπειρικόν, διὰ τοῦ ὁποῦ ἐπαληθεύει ἢ διαψεύδει τὰς τεθείσας ὑποθέσεις τῆς, ὁ δὲ δεύτερος ἐκυριάρχησε, κυρίως, εἰς τὴν Ἀγγλίαν, μὲ ἀρχικὸν ἐκπρόσωπόν του τὸν F. Bacon, καὶ κυρίαρχον μέθοδον τὴν Ἐπαγωγὴν (Induktion), ἥτις ἐργάζεται διὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ ἀναζητεῖ, μέσῳ τοῦ ἐπι μέρους καὶ τῶν φαινομένων, νὰ ἀναχθεῖ εἰς νόμους καὶ ἀξιώματα, ἥτοι εἰς τὸ Γενικόν, ἐν τῇ διαπιστώσει κοινῶν ἢ ταυτῶν γνωρισμάτων, σχέσεων κλπ. Ἐνῶ δὲ ἡ Ἀπαγωγή ῥέπει πρὸς τὸν δογματισμὸν καὶ τὸν ἀντικειμενισμὸν, ἐμφορεῖται ἡ Ἐπαγωγή ὑπὸ πνεύματος ὑποκειμενισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ.

Ἐναντὶ τῆς Θρησκείας ἐτήρησαν αἱ δύο αὗται «σχολαὶ» διαφορετικὴν στάσιν, ὑπὸ ποικίλας παραλλαγὰς τῶν διαφορῶν ἐκπροσώπων αὐτῶν, κοινόν, ὅμως, γνῶρισμα αὐτῶν εἶναι ἡ ἀπόρριψις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς τῆς «ἀποκεκαλυμμένης», ἀληθινῆς, Θρησκείας. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ὁ θρησκευτικὸς «κορεσμὸς» τῶν Λαῶν τῆς Δ. Εὐρώπης ἐκ τῶν μακροχρονίων Θρησκευτικῶν πολέμων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐπισωρευθέντων δεινῶν. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐκλαμβάνεται ὡς μία «ἱστορικὴ» Θρησκεία, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι θρησκείαι τῆς Ἀνθρωπότητος, τῆς ὁποίας αἱ «ἀλήθειαι» φέρουν σχετικὸν χαρακτῆρα ἢ

Sozialphilosophie... (1971), 330. Μὲ πλέον ὀξείαν κριτικὴν ἀντιμετωπιῶν τὸν Διαφωτισμὸν, ἐν γένει, οἱ M. Horkheimer καὶ Th. W. Adorno, καθ' οὓς «ὁ Διαφωτισμὸς... ἐπεδίωξεν ὡς σκοπὸν νὰ ἄρει τὸν φόβον ἐκ τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ἐγκαταστήσει αὐτοὺς ὡς κυρίους. Ἀλλὰ ἡ πλήρως διαφωτισθεῖσα Γῆ ἀκτινοβολεῖ κραυγαλέας συμφορὰς. Τὸ πρόγραμμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦτο τὸ ξεμάγευμα τοῦ κόσμου. Ἦθελε νὰ διαλύσει τοὺς μύθους καὶ νὰ ἐκδιώξει τὰ φαντάσματα διὰ τῆς γνώσεως... Ἡ Τεχνικὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς γνώσεως ταύτης... Ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι ἐκ τῆς φύσεως νὰ μάθουν θέλουν, εἶναι: νὰ χρησιμοποιοῦν ταύτην διὰ νὰ καθυποτάσσουν αὐτὴν καὶ τοὺς ἀνθρώπους, τελείως... Οἱ μῦθοι, οἵτινες ἔπεσαν θῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἦσαν, συγχρόνως, τὸ ἴδιον αὐτῆς προῖόν... Ὁ μῦθος κατακλύζει τὸν Διαφωτισμὸν καὶ μεταβάλλει τὴν Φύσιν εἰς, ἀπλῶς, Ἀντικείμενον. Οἱ Ἀνθρωποὶ πληρώνουν τὸν πολλαπλασιασμὸν τῆς δυνάμεως τῶν μὲ τὴν ἀποξένωσιν ἐξ ἐκείνου, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ ἀσκοῦν τὴν δύναμιν. Ὁ Διαφωτισμὸς φέρεται πρὸς τὰ ὄντα, ὅπως ὁ Δικτάτωρ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους... Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐνδοκοσμικοῦ (Immanenz), τῆς ἐξηγήσεως παντὸς συμβάντος ὡς ἀνακυκλήσεως, τὴν ὁποίαν προτάσει ὁ Διαφωτισμὸς κατὰ τῆς μυθικῆς φαντασίας, εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ μύθου... Ὁ Διαφωτισμὸς εἶναι ἀκραῖος μυθικὸς φόβος», ἐμβάλλον «εἰς τὸν μῦθον τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ τοῦ Παράλογισμοῦ του», ἐνθα «οἱ Διαφωτισμένοι κατευθύνουν τὴν κοινωνίαν πρὸς τὴν Barbarei» (*Dialektik der Aufklärung* (1969), 9 ἐξ.).

συμπίπτουν προς την λογικήν ή, τὸ πολὺ, ὡς οὐσα ἢ σχετικῶς τελειότερα, ἀνωτέρα, θρησκευτικὴ βαθμὶς ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκευτῶν⁵. Κατὰ τὰ λοιπὰ δὲ Rationalismus καὶ Empirismus διαφοροποιούνται, σαφῶς, ἀπ' ἀλλήλων εἰς τὴν ἔναντι τῆς Θρησκείας στάσιν των.

Εἰς τὸν φιλοσοφικὸν Rationalismus⁶ κυρίαρχον θρησκευτικὴν

5. Τὰ τρία ρεύματα τοῦ Ἀγγλικοῦ, Γαλλικοῦ καὶ Γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ διαφοροποιούνται, συνήθως, ὡς ἀκολουθῶς: «Ἡ Ἀγγλικὴ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐπιρρεασθεῖσα, κυρίως, ὑπὸ τῶν Locke καὶ Newton, εἶναι ἀντι-μεταφυσικὴ καὶ ἐμπειρικὴ. Ἡ Λογικὴ, τὴν ὁποίαν ἐκθειάζει ὡς τὸ εὐγενέστατον προσὸν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζει τὴν βεβαιότητα μᾶς ἀτελευτήτου προόδου, δὲν συμπίπτει πρὸς τὴν συστηματικὴν καὶ ἀπαγωγικὴν Λογικὴν τῶν Descartes καὶ Spinoza, ἣς μόνον ἐξ ἐμφύτων Ἰδεῶν συνάγει τὰς προτάσεις τῆς, ἀλλ' ἐπιλέγει, ὡς ἀποκλειστικὸν πεδῖον ἐργασίας, τὴν ἐμπειρίαν, καὶ κατατέμνει, ἀναλυτικῶς, ὅλα τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτῶν... Εἰς τὸν χώρον τῆς Θρησκευτικότητος προχωρεῖ εἰς τὴν "λογικοποίησιν" τῆς ἀποκεκαλυμμένης θρησκείας, τῆς ὁποίας ἀποστρεφεί ὅλα τὰ ὑπερφυσικὰ στοιχεῖα καὶ ἀνάγει αὐτὴν εἰς ἐλαχίστας, λογικῶς ἀποδεκτάς, ἀληθείας. Εἰς αὐτὰς ἀνήκει ἡ ὑπαρξὶς ἐνὸς Θεοῦ, νοουμένου ὡς ἐνὸς ἀπείρου σοφοῦ καὶ ἀγαθοῦ ὑψίστου ὄντος, καθὼς καὶ τὸ καθήκον ὄλων τῶν ἀνθρώπων δι' ἀμοιβαίαν ἀγάπην καὶ σεβασμὸν. Ὅλαι αἱ ἄλλαι διδασκαλίαι τῆς Θρησκείας ἀπορρίπτονται ὡς δεισιδαιμονία καὶ ἀπάτη ἢ ὡς ἔργον τῆς ἐκκλησίας ἐκ λόγων πολιτικῶν... Εἰς τὸν χώρον τῆς Ἠθικῆς κατατείνει ἡ προσπάθεια τῶν Ἀγγλων Διαφωτιστῶν, πρὸ παντὸς δὲ τῶν Shaftesbury καὶ Hutcheson, εἰς τὸ νὰ καταστήσουν τὴν Ἠθικὴν ἀνεξάρτητον τῆς Θρησκείας καὶ νὰ θεμελιώσουν ταύτην ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως: Ἠθικὸν ἐνεργεῖν βασίζεται οὐχὶ ἐπὶ θρησκευτικῶν ἀρχῶν, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἐμφύτου Αἰσθήματος διὰ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ὠραῖον, ἐπὶ μᾶς ἐνστικτώδους, τρόπον τινά, ἠθικῆς αἰσθήσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐμφυτεύσει ὁ Θεὸς εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἦτις εἶναι, ὡς ἐκ τούτου, κτῆμα ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ τῶν θρησκευτικῶν μόνον. Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς προσλαμβάνει τὰς διηκούσας ἀρχὰς του ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ, ἀναπτύσσει, ὅμως, πλέον ἀκραιῶς ἀκολουθίας. Εἰς τὴν Γαλλίαν ἔχομεν ἕνα πραγματικὸν κοινωνικὸν πόλεμον, ὅστις σχετίζεται οὐχὶ, πλέον, ἀπλῶς μὲ ἰδέας, ἀλλὰ μὲ τὸ πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν κατεστημένον. Ἡ πολεμικὴ τάσις τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐκδηλοῦται εἰς τὴν καταπολέμησιν προκαταλήψεων, κυρίως δὲ θρησκευτικῶν», κινουμένη πρὸς δύο κυρίως κατευθύνσεις: τὸν Deismus, ὅστις ἐξυψοῦται ὑπεράνω πάσης θετικῆς θρησκείας καὶ πρὸ παντὸς τῆς Χριστιανικῆς, καὶ τὴν Ἀθεΐαν, ἣτις «ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξίν μόνον τῆς Ὑλης, ὡς αἰωνίου τινός, ἔχοντος ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀρχὴν του... Εἰς τὸν Γερμανικὸν Διαφωτισμὸν εἶναι ἡ ἀπόρριψις τοῦ ὑπερβατικοῦ, ἡ πολεμικὴ ὀξύτης καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδεολογία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἕξανα. Ὡσαύτως δὲν συμμερίζεται οὗτος τὴν λογικὴν καὶ γνωστικὴν αἰσιοδοξίαν τοῦ Ἀγγλικοῦ Διαφωτισμοῦ... Οὗτος δὲν μάχεται τὴν θρησκείαν (ὅπως ὁ Γαλλικὸς) καὶ δὲν ὑποβιβάζει αὐτὴν (ἐκτὸς τῆς τελευταίας φάσεως) εἰς ἀπλῶς Φυσικὴν θρησκείαν, ὅπως ὁ Ἀγγλικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀντιθέτως: ἡ Θρησκεία ἀνήκει εἰς τοὺς πλέον σπουδαίους παράγοντας πρὸς μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου» (R. Ciafardone, *Die Philosophie der deutschen Aufklärung* (ἐκδ. ὑπὸ N. Hinske καὶ R. Specht, Reclam 8667/1990, 11 ἐξ.).

6. Ὁ ἰδεαλιστικὸς Rationalismus ἐκρίθη ποικιλοτρόπως ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης. Οὕτως ὁ H. Marcuse ἀναλύει τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ, ὡς τὸ ἰδεολογικὸν ἐπίστρομα μᾶς κυριαρχοῦσης κοινωνικῆς τάξεως, τῆς Ἀστικῆς, ἀφοῦ θεωρεῖ, «ὅτι ἡ πραγματικὴ τῆς Λογικῆς διὰ τῆς πρακτικῆς ἀλλαγῆς δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, διότι τὰ άτομα, ἐντὸς τοῦ ὑφισταμένου, μποροῦν νὰ γίνουν λογικὰ καὶ ἐλεύθερα. Εἰς τὰς κυρίας ἐννοίας τῆς παραμένει... ἡ ἰδεαλιστικὴ αὕτη Λογικὴ φιλοσοφία δεσμία εἰς τὴν τάξιν τῆς Ἀστικῆς ἐποχῆς. Ἡ Λογικὴ εἶναι μόνον τὸ φάντασμα (Schein) τῆς Λογικότητος εἰς ἕνα ἄλογον κόσμον, καὶ ἡ Ἐλευθερία μόνον τὸ φάντασμα τοῦ Ἐλευθέρου εἰς τὴν γενικὴν ἀνελευ-

έκφρασιν, κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, συνιστᾶ ἡ *Λογικὴ ἢ Φυσικὴ Θρησκεία*, μὲ κύριον δόγμα τὸ περὶ «ἐμφύτων» ἰδεῶν, ὅπως ἐπεβλήθη τοῦτο διὰ τῆς αὐθεντίας τοῦ R. Descartes. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐν ἑαυτῷ «ἐμφύτους» ἰδέας, μὴ προερχομένας a posteriori διὰ τῶν Αἰσθήσεων καὶ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' «ἐγκτισθείσας» ἐν τῇ φύσει τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, κατ' ἐξοχὴν δὲ τὴν περὶ *ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἰδέαν*, ἣτις δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναληθής, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος, ὡς πεπερασμένον ὄν, εἶναι ἀδύνατον νὰ «συλλάβει» ἀφ' ἑαυτοῦ μίαν ἀπειρον ἰδέαν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ὑψίστου καὶ τελειοτάτου ὄντος, ἄλλως δὲ τὸ Αἰτιατὸν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπέρ-κειται τοῦ Αἰτίου. Ἡ ἰδέα αὕτη ἔχει «ἐμφυτευθεῖ» εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ πραγματικὸν τῆς ὑπάρξεως Αὐτοῦ, διότι ὁ Θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαπατᾷ τὸν ἄνθρωπον, τοῦθ' ὄπερ θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὴν τελειότητα Αὐτοῦ.

Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, εἶναι «φύσει» θρησκευὸν ὄν. Αἱ συνέπειαι τῆς θεωρίας ταύτης ὑπῆρξαν καταλυτικαὶ διὰ τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν. Ἡ Χριστιανικὴ, θεία, Ἀποκάλυψις καὶ ἡ θεολογία τῆς ἀντικαθίστανται διὰ τῆς Φυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ θεολογίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν χρειάζεται θείας ἀποκαλύψεως· δύναται νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἀνακαλύψει τὸν Θεόν, ἐντρυφῶν εἰς τὴν δικήν του φύσιν. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερος, ὅτι ὁ Rationalismus ταυτίζει Θεόν,

θερίαν. Τὸ φάντασμα φανεροῦται μὲ τὴν ἐσωτερικέυσιν τοῦ Idealismus: Λογικὴ καὶ Ἐλευθερία γίνονται καθήκοντα, τὰ ὁποῖα τὸ Ἄτομον, ἐν ἑαυτῷ, θὰ πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει ὑφ' οἰασδήποτε ἐξωτερικῆς συνθήκας καὶ ἂν εὑρίσκειται». Ὁ ἰδεαλιστικὸς Rationalismus εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀστικῆς Kapitalismus: «Αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις προσδιορίζουν τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν κατὰ τὴν Ἀστικὴν περίοδον ἔτσι, ὥστε τὸ χειραφετηθὲν, αὐτονομημένον Ἄτομον νὰ αὐτο-στοχάζεται», ἀπογοιούμενον ἐν τῆς πραγματικότητος' ἐδῶ ἔχομεν: «τὸ ἀφηρημένον Ἐγώ, τὴν ἀφηρημένην Λογικὴν, τὴν ἀφηρημένην Ἐλευθερίαν», ἣτοι μίαν διανοητικὴν ψευδο-ἐπιφάνειαν ὡς τὴν ἀντανάκλασιν διεφθαρμένων: ἀλόγων, ἀνελευθέρων καὶ ἀναληθῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἄλλως, ὅμως, κρίνει «ἡ Θεωρία τῆς Κοινωνίας» (Theorie der Gesellschaft), ἣτις ἀσχολεῖται μὲ τὰς δομὰς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος καὶ ὑποδεικνύει «τὰς βασικὰς ἀρχὰς ἀλλαγῆς τῆς οἰκονομικῆς διαρθρώσεως αὐτῆς ἔτσι, ὥστε... τὰ Ἄτομα, νὰ ρυθμίζουσιν ἀπὸ κοινού τὴν ζωὴν των, κατὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν». «Ἡ φιλοσοφικὴ οἰκοδόμησις τῆς Λογικῆς συντελεῖται μὲ τὴν δημιουργίαν Λογικῆς κοινωνίας» «ἐδῶ ἡ ἀνθρωπίνη Ἐλευθερία δὲν εἶναι πλέον φάντασμα (Phantom) οὔτε δὲ καὶ ἀνεύθυνος ἐσωτερικισμὸς, ἀφήνων, ὡς ἔχουσιν, τὰ παλαιὰ εἰς τὸν ἔξω κόσμον». «Ἡ Κριτικὴ Θεωρία» (Kritische Theorie) διατείνεται, ὅτι, διὰ τῆς ἀρσεως τῶν ἀδίκων «ὄλιγων σχέσεων ἐν τῇ ζωῇ, τὸ ὅλον τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀπελευθεροῦται». Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην «ἡ Συνείδησις δὲν διαχωρίζεται ἐκ τοῦ Ζῆν» (*Philosophie und kritische Theorie*, ἐν: Kultur und Gesellschaft I (1970⁹), 102 ἐξ. Πρβλ. καί: W. Hofmann (Rationalismus und Irrationalismus im ökonomischen Denken der Gegenwart, ἐν: Universität, Ideologie, Gesellschaft (1969⁹) 86: «Ὁ Παραλογισμὸς (Irrationalismus) τοῦ 20οῦ αἰ. εἶναι ὁ εἰς ἀμηχανίαν περιελθὼν Λογικισμὸς (Rationalismus) τοῦ 18ου αἰ. Ὅ,τι συνδέει κλασσικὸν Rationalismus καὶ μοντέρνον Irrationalismus εἶναι ἡ ἀτομιστικὴ θεώρησις τῆς Οἰκονομίας...».

δηλ. θρησκευίαν, ήθικήν και φύσιν πρὸς τὴν Λογικήν, ἤτοι: θρησκευτικῶς και ήθικῶς γνήσιον εἶναι, ὅ,τι έναρμονίζεται πρὸς τὴν Λογικήν και γίνεται ἀποδεκτὸν ὑπ' αὐτῆς, ἐνῶ τὸ μὴ-λογικὸν ἀπορρίπτεται ὡς μὴ-γνήσιον και ὡς μυθικόν. Ὁ R. οὐδεμίαν κατανόησιν ἔχει διὰ τὴν ἀμαρτίαν· εἶναι αἰσιόδοξος ιδεολογία. Παντοῦ εἰς τὴν ἔξω και εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν «βλέπει» φῶς, υἰείαν, ἀλήθειαν κ.λπ. Διὰ τὸ μυστήριον, τὸ σκοτεινόν, τὸ ἀνεξιχνίαστον, τὸ «πεπρωμένον», πού περιβάλλουν τὸν κόσμον και τὴν ζωήν, παρέμεινε ξένος ὁ Διαφωτισμός. Ἐτσι ἀπέρριψε πᾶν τὸ μὴ-λογικὸν ὡς μυθικόν και ἀνύπαρκτον: τὸν κόσμον τῶν δαιμόνων, και, κυρίως, τὸ περὶ προπατορικῆς ἀμαρτίας Χριστιανικὸν δόγμα, τὸ ὁποῖον θέλει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ὡς ἀμαρτωλὸν και διεφθαρμένην, ὡς μὴ ἀρμόζον πρὸς τὸ αἰσιόδοξον κοσμοεἶδωλον αὐτοῦ. Ἡ Φύσις εἶναι — ἀντικειμενικῶς και ὑποκειμενικῶς — ὑγιῆς και λογική, ὁ δὲ ἐγκύπτων, λογικῶς, εἰς αὐτὴν δύναται νὰ ἀνεύρει τὴν ἀλήθειαν. Ἡ παρουσία και ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ και, κυρίως, τὰ θαύματα ἀπορρίπτονται ὡς προσβολή, στρεφομένη κατὰ τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ, τυχὸν ἀποδοχῆ αὐτῶν, θὰ παρίστα τὸν Θεὸν ὡς ἀντιφάσκοντα πρὸς ἑαυτὸν και ὡς ἀτελή, ἐπιζητοῦντα νὰ τροποποιήσῃ ἢ νὰ διορθώσῃ τὴν κοσμικὴν νομοτέλειαν, τὴν ὁποῖαν ὁ ἴδιος ἔθηκεν.

Ἡ Φυσικὴ θρησκεία εἶναι, τελικῶς, «εὐπρεπῆς» Ἄθεϊα, ἀφοῦ ἐκλαμβάνει τὴν Λογικήν, ὡς τὸ μόνον ἀπόλυτον, δηλ. τὸ θεῖον, τὸν δὲ Θεὸν ὡς ἀπλήν «ιδέαν». Αὕτη πρεσβεύει ἓνα συνεπῆ Πελαγיאτισμόν: ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀνάγκην τοῦ Θεοῦ, τῆς θείας χάριτος, πρὸς τελείωσιν· δύναται ἀφ' ἑαυτοῦ και διὰ τῶν ἰδίων του δυνάμεων νὰ ἀναχθεῖ εἰς τὴν πρόοδον και εἰς τὴν εὐδαιμονίαν. Ἐδῶ ἰσχύει ἡ ρῆσις τοῦ Im. Kant: «Ὁφείλεις, διότι μπορεῖς!» Ἡ Φυσικὴ θρησκευτικότης ἐγγυᾶται πλήρη αὐτονομίαν τοῦ Ἀτόμου ἐναντι πάσης ἑτερονομίας: ὑποταγῆς εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐθεντίαν και ὑποχρεωτικῆς δεσμεύσεως εἰς ἀλάθητα δόγματα (Konfessionalismus)· τὰ πάντα, ἐδῶ, σχετικοποιοῦνται και ὑποβάλλονται εἰς κριτικὴν και ἀπόρριψιν. Στόχον τῆς πολεμικῆς τῶν Διαφωτιστῶν ἀπετέλεσαν, κυρίως, τὰ Χριστιανικὰ δόγματα, ἰδίως δὲ τὸ τριαδικὸν και τὸ χριστολογικόν, τὰ ὁποῖα και ἀπέρριψαν ὡς τὴν ἔκφρασιν τοῦ σκοτεινοῦ, τοῦ μυθικοῦ και τοῦ παραλόγου. Ἡ Θρησκεία μεταποιεῖται εἰς Ἡθικήν, ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκλαμβάνεται ὡς «ἐνθεος ἄνθρωπος», χαρισματικὸν δηλ. ἄτομον, μὲ προφητικά, ήθικά, παιδαγωγικά κ.λπ. προσόντα. Φυσικῶς, ἢ κατὰ τῆς θρησκείας κριτικῆ αὕτη τῶν Διαφωτιστῶν γίνεται, ἀρχικῶς, μὲ προσεκτικὰ βήματα, δηλ. ὡς ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς θρησκείας και πρὸς ἀπαλλαγὴν τῆς γνησίας πίστεως ἐκ τῶν μυθικῶν στοιχείων και τῆς δεισιδαιμονίας, καθὼς και τῆς ἐκκλησίας ἐκ τῶν διεφθαρμένων μορφῶν αὐτῆς. Ἀργότερον, ὅμως, συγκροοῦνται οὔτοι εὐθέως και μετωπικῶς, ἀπορρίπτοντες τὴν θρησκείαν και τὸν Χριστιανισμόν καθ' αὐτόν,

ὡς ἀρνητικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν πρόοδον τῶν Λαῶν, μὲ τὸ νὰ προβάλλει, κατ' αὐτούς, μίαν μυθώδη καὶ δεισιδαίμονα πίστιν, διὰ τῆς ὁποίας ὑποτάσσει τοὺς Λαοὺς εἰς τὸν «ὑψιστον» Θεὸν-Τύραννον καὶ ἀμβλύνει τὴν ἀντίστασιν αὐτῶν κατὰ τῶν κοσμικῶν τυράννων, καθὼς καὶ τὴν βούλησίν των νὰ λάβουν οἱ ἴδιοι εἰς χεῖρας των τὰ πεπρωμένα τῆς ζωῆς των καὶ νὰ διαμορφώσουν ταύτην ἐλευθέρως καὶ ὑπευθύνως.

Μόνον ἡ Φυσικὴ θρησκεία προσφέρει τὴν ἀρχικὴν, γνησίαν καὶ ἀνόθευτον ἀλήθειαν, ὡς ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν καὶ ὡς ἡ πηγὴ παντὸς ἠθικοῦ καὶ ἀγαθοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἱστορικὰς Θρησκείας, — περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ —, αἵτινες ἀποτελοῦν ἐμπεσούσας μορφὰς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ παρέχουν τὴν ἀλήθειαν μετὰ ψεύδους μεμειγμένην. Χάριν, λοιπόν, τῆς γνησίας θρησκευτικότητος ἀπερρίπτοντο αἱ ἱστορικαὶ θρησκείαι, αἱ ὁποῖαι, προσφέρουσαι μερικὴν ἀλήθειαν, διχάζουν τοὺς ἀνθρώπους, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Φυσικὴν θρησκείαν, ἥτις, διότι προσφέρει τὸ πλήρωμα τῆς ἀληθείας, εἶναι κοινὸν ἀγαθὸν καὶ ἐνώνει ἀνθρώπους καὶ λαοὺς. Ἡ Φυσικὴ θρησκεία ἀποτελεῖ, τρόπον τινά, προέκτασιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς θεολογο-φιλοσοφίας τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, καθ' ὃν θρησκευτικὸν εἶναι τὸ Λογικόν, ἡ δὲ ὑπερφυσικὴ Ἀποκάλυψις συμπληρώνει, ἀπλῶς, τὴν Φυσικὴν, ἐφ' ὅσον δὲν ἔρχεται εἰς λογικὰς ἀντιφάσεις πρὸς αὐτήν.

Ἡ Φυσικὴ θρησκεία ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ὑπὸ τῆς Δυτικῆς θεολογίας, ἰδίως τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἥτις ἐκαλλιέργησε ταύτην ὡς Φυσικὴν θεολογίαν, παραλλήλως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Rationalismus τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὑπὸ ποικίλας παραλλαγὰς καὶ τάσεις. Οὕτως ὁ J. F. Buddeus (1667-1729), εἰς τὸ ἔργον του: *Institutiones Theologiae Dogmaticae*, καθὼς καὶ ὁ S. van Til (1643-1713), εἰς τὸ ἔργον του: *Theologia...*, πρεσβεύουν τὴν ὑπαρξίν μᾶς ἐμφύτου θρησκευτικότητος, δυναμένης νὰ ἀναχθεῖ εἰς γνῶσιν τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὴν θεῖαν Ἀποκάλυψιν ἐκλαμβάνουν ὡς συμπληροῦσαν, ἀπλῶς, τὴν religio naturalis. Ὁ F. Schleiermacher δίδει μὲν τὸ προβάδισμα εἰς τὰς Θετικὰς, ἱστορικὰς, θρησκείας, ἐναντι τῆς Φυσικῆς, ἀλλὰ σχετικοποιεῖ, συγχρόνως, τὴν Χριστιανικὴν, θεῖαν, Ἀποκάλυψιν (*Über die Religion*, 1961). Οὕτως ἀναφέρει: «Ἡ λεγομένη Φυσικὴ θρησκεία εἶναι, συνήθως, ἔτσι ἐφθαρμένη καὶ ἔχει τοιοῦτους εὐτελεῖς φιλοσοφικοὺς καὶ ἠθικοὺς τρόπους, ὥστε ἐλάχιστα ἀφήνει αὐτὴ νὰ διαφανεῖ ὁ οἰκείος χαρακτήρ τῆς θρησκείας,... ἐνῶ, ἀντιθέτως, κάθε θετικὴ θρησκεία ἔχει ἔντονα γνωρίσματα καὶ μίαν πολλὴν βαθεῖαν Physiognomie ἔτσι, ὥστε αὕτη, εἰς πᾶσαν κίνησιν καὶ εἰς πᾶν Βλέμμα τῆς, ὑπενθυμίζει, ἀλαθήτως, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον, ὄντως, εἶναι αὕτη» (135). Περαιτέρω, ὅμως, ῥίπτει οὕτως καὶ τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὸν ροῦν τῆς ἱστορικῆς σχετικότητος, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς «οὐδέποτε ἰσχυρίσθη, ὅτι εἶναι τὸ μοναδικὸν ἀντικείμενον, ὡς φορεὺς τῆς ιδέας του, ὁ μοναδικὸς Μεσίτης» καὶ ὅτι «παρέπεμπεν Οὗτος πάντοτε εἰς τὴν Ἀλήθειαν, ἥτις θὰ ἦρχετο μετὰ τούτου» (169), τέλος δὲ ὅτι «ὁ Χριστιανισμὸς... ἀναγνωρίζει, ἐκπεφρασμένως, τὸ παροδικὸν τῆς φύσεώς του» (171).

Περαιτέρω δὲ οἱ (ἀ)θεολόγοι τοῦ Προτεσταντισμοῦ εἰργάσθησαν οὐχὶ μόνον πρὸς

σχετικοποίησιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς παντελῆ κατάργησιν τὸσον τῆς Χριστιανικῆς, ὅσον καὶ τῆς Φυσικῆς θρησκείας. Οὕτω, κατὰ Ε. Troeltsch (1865-1923), ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι μία ἐκ τῶν ἱστορικῶν θρησκειῶν, ἀλλ' ἡ τελειότερα, οὐχὶ καὶ ἡ ἀπόλυτος, ἐναντι τῶν ἄλλων. «Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι, εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας του, ἐν, καθαρῶς, ἱστορικὸν φαινόμενον, μὲ ὅλους τοὺς περιορισμοὺς ἐνὸς ἀτομικοῦ, ἱστορικοῦ, φαινομένου, ὅπως, ἐξ ἄλλου, καὶ αἱ ἄλλαι, μεγάλαι, θρησκείαι». Συγχρόνως δὲ παριστὰ ὁ Χριστιανισμὸς «τὸ ἀποκορύφωμα» τῆς Θρησκευτικῆς τελειότητος, «τὴν πλέον ἰσχυρὰν καὶ συμπετυκνωμένην ἀποκάλυψιν τῆς προσωπικῆς θρησκευτικότητος», «τὴν σύγκλισιν ὅλων τῶν γνωστῶν ἐξελικτικῶν τάσεων τῆς θρησκείας» κ.λπ. (*Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte*, ἐν: R. Grützmacher, *Textbuch zur deutschen systematischen Theologie... I* (1961⁴), 251 ἐξ.). Ὁ Ι. Kant θὰ μεταβάλει Χριστιανισμὸν καὶ Φυσικὴν θρησκείαν εἰς *Ἠθικὴν*, διὰ «σταδιακῆς μεταβάσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς πίστεως εἰς γενικὴν Λογικὴν θρησκείαν, καὶ ταύτης εἰς μίαν (θεῖαν) Ἠθικὴν πολιτείαν ἐπὶ τῆς Γῆς» (*Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (Reclam 1231(4)/1974), 161), ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Περαιτέρω: Ὁ D. F. Strauss, θὰ ἐκλάβει τὰ Εὐαγγέλια ὡς *μυθικὰς διηγήσεις καὶ ἀποθησαύρισμα ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς των*, ἀπορρίψας τὴν θεῖαν Ἀποκάλυψιν καὶ τὰ θαύματα αὐτῆς, ὑπὸ τὸ κράτος τῆς, σχετικοποιηθείσης ἤδη, θεωρίας περὶ ὑπάρξεως «τυκνοῦ δικτύου πεπερασμένων Αἰτίων καὶ Ἐνεργημάτων ἐν τῇ Φύσει καὶ τῇ Ἱστορίᾳ». Τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς τὸν πιστευόμενον Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀντικαθιστὰ οὗτος μὲ μίαν «Ἰδέαν», ἣτις «σαρκούται» σταδιακῶς καὶ εἰς διάφορα «Ἄτομα» ἢ «Παραδείγματα», κατὰ τὴν ἱστορικὴν διαδρομὴν τῆς Ἀνθρωπότητος, καὶ ἣτις «Idee» παριστὰ τὴν ἔνωσιν «τοῦ Πνεύματος μὲ τὴν Φύσιν». Ὁ δὲ Ἰησοῦς οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἐν ἐκ τῶν πολλῶν τούτων «Παραδειγμάτων» (Exemplar). «Ἡ Ἰδέα» δὲν ἀγαπᾷ «νὰ ἀδειάζει ὅλον τὸ πλήρωμα αὐτῆς εἰς ἓν καὶ μόνον Παράδειγμα, ... ἀλλ' εἰς ἓν πλήθος Παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα συμπληροῦνται ἀμοιβαίως...» (*Das Leben Jesu*, ἐν: R. Grützmacher, μν. ἐργ., I, 89 ἐξ.).

Τέλος οἱ Hegel καὶ Feuerbach δίδουν τὴν χαριστικὴν βολὴν κατὰ τῆς Ἐθρησκείας, ἐν γένει, (καὶ τῆς Χριστιανικῆς), ὁ μὲν πρῶτος *καταργῶν* ταύτην ὡς ἀτελῆ μορφήν τῆς γνώσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὁ δὲ δεύτερος καὶ *καταπολεμῶν* αὐτὴν ὡς *ἀρνητικὸν παρῶντα* εἰς τὴν πορείαν καὶ προσηλάθειαν τοῦ Ἀνθρώπου πρὸς ἐξανθρωπισμὸν του. Εἰς τὸν G. W. F. Hegel ἡ γνώσις καταργεῖ τὴν πίστιν καὶ ἡ φιλοσοφία τὴν θεολογίαν, μὲ τὸ νὰ ἀφομοιώνονται, ἀμφότερα, εἰς τὸ ἐν Πνεῦμα. «Τὸ ὅλον Πνεῦμα, τὸ Πνεῦμα τῆς Ἐθρησκείας, εἶναι ἡ κίνησις ἐκ τῆς ἀμεσότητός του πρὸς τὴν *Γνώσιν*, ἣτοι νὰ ἀναχθεῖ τοῦτο εἰς *καθ' αὐτὸ* ἢ ἀμέσως ὅ,τι εἶναι ... ἡ Γνώσις εἶναι τὸ Βάθος ... τοῦ ἔχοντος τὴν βεβαιότητα εἰς ἑαυτὸ Πνεύματος, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπει εἰς τὴν ἐπὶ μέρους Ἀρχὴν νὰ ἀπομονωθεῖ ἢ νὰ ἐξυψωθεῖ εἰς Ὀλον, ... Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ *πραγματικοῦ* Πνεύματος καὶ ἐκείνου, ὅπερ γινώσκει ἑαυτὸ ὡς Πνεῦμα, ἢ μεταξὺ Συνειδήσεως καὶ Αὐτοσυνειδήσεως, καταργεῖται εἰς τὸ Πνεῦμα, ποῦ ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας του». Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Πνεύματος εἰς ἑαυτὸ παρίσταται εἰς «τὴν μορφήν τῆς Ἐνότητος» πάντων, τὸ δὲ Πνεῦμα, καθ' αὐτό, εἶναι *Λογικὴ* (*Phänomenologie des Geistes* (1952⁶), 473 ἐξ.). Τέλος διὰ τὸν L. Feuerbach (Χριστιανικὴ) Ἐθρησκεία καὶ Θεὸς οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἐξαντικειμενικεύσις τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀτομικοῦ. «Ὁ Θεὸς οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ οὐσία τοῦ Ἀνθρώπου, κεκαθαρωμένη ἐκ παντός, ὅ,τι ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἀνθρώπινον Ἄτομον, — εἰς τὸ Αἶσθημα ἢ Νοεῖν —, ὡς περιορισμὸς, ὡς κανὼν... Περιεχόμενον καὶ ἀντικείμενον τῆς Ἐθρησκείας εἶναι, καθ' ὁλοκληρίαν, τὸ ἀνθρώπινον, τὸ μυστικὸν τῆς θεολογίας εἶναι ἢ Ἀνθρωπολογία, τῆς θεῆς οὐσίας ἢ ἀνθρωπίνης οὐσίας» (*Das Wesen des Christentums*, ἐν: R. Grützmacher, μν. ἐργ., I, 97-98). Ἐσχάτως ἐκδίδεται μία νέα σειρά, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Profile des neuzeitlichen Protestantismus*, ὑπὸ F. W.

Graf, μέχρι τοῦδε: 1/1990, 2,1/1992, 2,2/1993, ἥτις ἀσχολεῖται μὲ τὰς κοινωνικὰς, κυρίως, διαστάσεις τῆς Προτεσταντικῆς θεολογίας τῶν Νέων χρόνων.

Ὁ K. Barth, συνοψίζων τὴν Bilanz τοῦ Kultur-Protestantismus τῶν Νεωτέρων χρόνων, ὅστις διέστρεψε τὸν Χριστιανισμόν εἰς Φυσικὴν ἢ Λογικὴν θρησκείαν καί, περαιτέρω: εἰς Ἠθικὴν θρησκείαν, εἰς θρησκείαν τοῦ Αἰσθήματος, εἰς ἐνδοκοσμικόν: ἔθνικόν, πολιτικόν, πολιτιστικὸν παράγοντα κλπ., διὰ τὴν ἐκημενίσει, τελικῶς, αὐτόν, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, διὰ τῆς Θεολογίας «τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ», ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «Ἦτο ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα σημεία, ἡ ἐν ἀρχῇ τοῦ 18ου αἰῶνος μοντέρνα τάσις τῆς οὕτω-λεγομένης "Λογικῆς Ὁρθοδοξίας" (Orthodoxie), ἐν τῇ ὁποίᾳ συνέβη ἡ Katastrophe καὶ ὁ Neoprottestantismus ἐξῆσε τὴν οἰκείαν καὶ δημοσίαν γέννησίν του.. Ὁ Χριστιανισμὸς κατέστη, τώρα, — ἤδη ἐπεβλήθη ἢ ἀπὸ τῆς Renaissance νέα θεολογικὴ τάσις —, ἐν ἐπίθετον (Prädikat), ὄντως, τοῦ οὐδετέρου καὶ γενικοῦ Ἀνθρώπινου, καὶ ἡ Ἀποκάλυψις μία ἱστορικὴ ἐπικύρωσις ἐκείνου, τὸ ὅποιον ὁ Ἀνθρώπος, ἀνευ τῆς Ἀποκάλυψεως καὶ ἀπ' ἑαυτοῦ καί, τοιουτοτρόπως, περὶ τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νὰ γνωρίσει... Ἡ Θρησκεία κατέστη αὐτόνομος ἐναντι τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ οὐχί, πλέον, ἡ Θρησκεία ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀλλ' ἡ Ἀποκάλυψις ἐκ τῆς Θρησκείας κατανοεῖται. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο στεγάζονται, βασικῶς, αἱ τάσεις καὶ τὰ προγράμματα ὅλων τῶν σημαντικωτέρων ρευμάτων τῆς νεωτέρας θεολογίας, Neoprottestantismus σημαίνει "Θρησκευτισμὸν" (Religionismus)... Ἡ Θεολογία κατέστη ἀπὸ τοῦ 18ου αἰ. "ἐπιστήμη τῆς Θρησκείας" (Religionswissenschaft)... Ἀποδεικνύεται δέ, ὅτι ἡ Θεολογία, εἰς τὸ τέλος τῆς μὲ τὸν Buddeus ἀρξαμένης περιόδου, κατενόει ἑαυτὴν οὐχί σοβαρῶς, πλέον, ὡς θεολογίαν» (*Kirchliche Dogmatik* I,2 (1960°), 313-317). Ἀποτελεῖ ἄκρως λυπηρὸν φαινόμενον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος θεολογία, παρ' ὅλον ὅτι «ἐσπούδασεν» εἰς τὴν Δύσιν καὶ γνωρίζει τὰς περικοπιεῖς ταύτας τῆς θεολογίας αὐτῆς, ἐπαναλαμβάνει τὰ λάθη αὐτῆς, ἐπιτιμωμένη, σήμερον, εἰς ἓνα ἀχαλίνωτον Kultur-Orthodoxismus καὶ φιλοσοφικο-θεολογικὸν Θρησκευτισμόν!

Ἡ Φυσικὴ θρησκεία ἐκφράζει τὸ αἶσθημα ἐνὸς Universalismus, εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ἥτοι ἀπαλλάσσει τὸ Ἄτομον ἐκ τῆς στενῆς, θρησκευτικῆς, πίστεως καὶ τελετουργίας καὶ ἐντάσσει αὐτὸ εἰς τὸν εὐρύτατον χώρον τοῦ Ἀνθρώπινου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μία, ὑπὸ πλῆθος μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ ὠραίου κ.λπ., πᾶς δὲ ἐκφράζων γνήσια στοιχεῖα τῶν «ὄψεων» τούτων τῆς ἀληθείας κοινωνεῖ πρὸς τὸ «βάθος» αὐτῶν, ἥτοι πρὸς τὴν μίαν καὶ μόνην ἀλήθειαν. «Ἄγιος», λοιπόν, δὲν γίνεται μόνον ὁ θρησκευτὴς, ἀλλὰ καὶ πᾶς γνησίως ἐργαζόμενος εἰς τὸν χώρον τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης κ.λπ. Ἡ ἐργασία ἐξιδανικεύεται ὡς τὸ κύριον μέσον προόδου, τελειώσεως, ἀγιασμοῦ κ.λπ.

Χριστιανισμὸς καὶ Kapitalismus εἰς τὴν Δύσιν συνδέονται βαθύτατα εἰς τὸ θέμα τῆς ἐργασίας, ὡς τοῦ *λυτρωτικοῦ* μέσου πρὸς τὴν «σωτηρίαν», ἥτοι τὴν εὐδαιμονίαν. Εἰς τὰς Δυτικὰς κοινωνίας τῶν Νέων χρόνων συνετελέσθη μία ἀνατροπὴ τοῦ «ἀσκητικοῦ» ιδεώδους τοῦ Μεσαίωτος. Ἐκεῖ ἴσχυεν, ὅτι τὸ «κατάστημα» θὰ πρέπει νὰ εἶναι πλοῦσιον, ἥτοι ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ τὰ Μοναστήρια τῆς, ἐνῶ τὰ μέλη αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ ζοῦν ἐν πτωχείᾳ, διὰ τὴν νὰ μὴ ὑπόκεινται εἰς τοὺς ἐκ τοῦ πλοῦτου πειρασμοῦς.

Ὁ Προτεσταντισμός, ἀπορρίψας τὸν «καταστηματικὸν» χαρακτήρα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ υἰοθετήσας τὸν ἀκραῖον Individualismus, ἀντέστρεψε τὸ ἀνωτέρω «χριστιανικὸν» ἰδεώδες, δεχθεὶς ὅτι τὸ Ἄτομον θὰ πρέπει νὰ εἶναι πλούσιον, ὁ δὲ πλούτος τοῦ αὐτοῦ εἶναι «ἀπόδειξις» τῆς ὀρθῆς πίστεώς του καὶ τῆς εὐνοίας πρὸς αὐτὸ τῆς θείας Χάριτος. Τοῦτο, βεβαίως, θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς ἐντατικῆς ἐργασίας. Οὕτω κατέστη οὗτος ὁ ἰδεολογικὸς συνοδοιπόρος τοῦ πνεύματος τοῦ Kapitalismus. Ἐκ τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ M. Weber, *Die protestantische Ethik* (Siebenstern 53/54 (1965), 179 ἐξ., παραθέτομεν, ἐπιλεκτικῶς, τὰ ἀκόλουθα ἀποσπάσματα: Ἡ ἐνδοκοσμικὴ, προτεσταντικὴ, Ἠθικὴ «ἀσπύλλαξε, ψυχολογικῶς, τὴν ἀπόκτησιν ἀγαθῶν ἐκ τῶν ἀναστολῶν τῆς παραδοσιακῆς Ἠθικῆς, διέκρηξε τὰ δεσμὰ τῆς δόξης πρὸς κέρδος, θεωρήσασα τοῦτο οὐχὶ μόνον ὡς νόμιμον, ἀλλ', ἀμέσως, καὶ ὡς θεαρέστον». Ἡ Ὀρθοσκευτικὴ αὕτη κατάφασις τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς κέρδους προεβάλλετο ὡς «ἡ πλέον ἀσφαλὴς καὶ ὀρατὴ ἐγγύησις τοῦ ἀναγεννηθέντος Ἀνθρώπου καὶ τῆς γνησιότητος τῆς πίστεώς του» καὶ ἀπετέλεσε «τὸν ἰσχυρότατον μοχλὸν τῆς ἐκρήξεως τῆς περὶ ζωῆς ἐκεῖνης ἀντιλήψεως, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμε ὡς "πνεῦμα" τοῦ Kapitalismus».

Περαιτέρω, ὅμως, ἐλησμονήθη τὸ Ὀρθοσκευτικὸν ὑπόβαθρον αὐτοῦ καὶ παρέμεινε ἡ ὠμὴ ὀρμὴ τῶν «Χριστιανῶν» πρὸς κέρδος καὶ πλουτισμὸν, μὲ μίαν, ὅμως, «φαρισσαϊκὴν, καλὴν, συνειδησὶν διὰ τὴν ἀπόκτησιν χρημάτων... Ἐδῶ προέκλυσε τὸ εἰδικὸν Ἀστικὸν ἐπαγγελματικὸν ἔθος», ἥτοι «ἡ στροφὴ πρὸς τὸν Ὠφελιμισμὸν, μὲ σύγχρονον νέκρωσιν τῆς Ὀρθοσκευτικῆς του ρίζης», «ἡ ἀποθέωσις τῆς πιστῆς ἐργασίας,... ὡς τινος ἄκρως εὐαρέστου εἰς τὸν Θεόν», ἀκόμη καὶ ἂν αὕτη ἐπετελεῖτο ὡς «ἐκμετάλλευσις» τῶν ἐργαζομένων ἐκ μέρους τῶν ἐργοδοτῶν του, ἥτοι «ὁ καθαγιασμὸς» τῆς παντὸς εἶδους ἐργασίας ὡς «καθήμεντος, ἐπιτελουμένου ἐναντι τοῦ Θεοῦ». «Ἡ μεγαλοκαπιταλιστικὴ... αὕτη Ἀστικὴ Ἠθικὴ» ἀπετέλεσε «τὸν κύριον λόγον διὰ τὰς διώξεις» κατὰ τῶν ἐργαζομένων, οἵτινες, μὴ ἐργαζόμενοι εἰς τὰ μέτρα τῶν ἐργοδοτῶν των, ὑπερβιάζοντο εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «δὸκνηθῶν», ἥτοι τῶν ἀνηθίων. «Ἐν, λοιπόν, ἐκ τῶν δομικῶν στοιχείων τοῦ μοντέρνου καπιταλιστικοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ μόνον τοῦτου, ἀλλὰ καὶ τῆς μοντέρνας κουλτούρας: ὁ λογικὸς τρόπος ζωῆς μὲ βάσιν τὴν ἰδέαν τοῦ ἐπαγγέλματος..., ἐγεννήθη ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς Χριστιανικῆς ἀσκήσεως... Τὸ ἀσκητικὸν τοῦτο βασικὸν κίνητρον τοῦ Ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς» ἐκορυφώθη δι' ἐκείνου, ποῦ παρέστησεν ὁ Goethe διὰ τοῦ Faust του, «ὡς ἀποχώρησις ἐκ μιᾶς ἐποχῆς πλήρους καὶ ὠραίας Ἀνθρωπιᾶς, ἥτις, κατὰ τὴν πορείαν τῆς πολιτιστικῆς μας ἀναπτύξεως, τόσον ὀλίγον θὰ ἐπαναληφθεῖ ὅσον καὶ ἡ περίοδος ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν Ἀρχαιότητα». Διὰ τῆς Χριστιανικῆς ταύτης, κοσμικῆς, ἠθικῆς «ἀπέκτησαν τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τοῦτου σταδιακῶν καὶ, τελικῶς, ἀκατανίκητον δύναμιν ἐπὶ τοῦ Ἀνθρώπου, ὅπως οὐδέποτε πρότερον ἐν τῇ ἱστορίᾳ». «Ὁ ἀσκητικὸς Rationalismus τοῦ Kultur-Protestantismus ἔσχε σοβαρὰς ἐπιδράσεις καὶ ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῶν «περιεχομένων τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς Ἠθικῆς» καὶ τοῦ «ἀνθρωπιστικοῦ Rationalismus», ἐν συναφείᾳ «πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ Empirismus, πρὸς τὴν Τεχνικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρὸς τὰ πνευματικὰ, πολιτιστικὰ, ἀγαθὰ».

Ὁ H. Marcuse υἰοθετεῖ, κατ' ἀρχὴν, «τὴν συνάφειαν Kapitalismus, Rationalität καὶ κυριαρχία», μὲ κυρίαν ἐκφράσιν «τῶν Imperialismus», ὡς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Προτεσταντικῆς «ἐνδοκοσμικῆς Ἀσκήσεως» (Askese), διαπιστώνει, ὅμως, ὅτι «ἡ καπιταλιστικὴ Rationalität ἐξελίχθη, περαιτέρω, εἰς Παραλογισμὸν (Irrationalität) ὡς Λογικὴν (Vernunft). Λογικὴν μὲν ὡς μανικὴν ἀνάπτυξιν τῆς παραγωγικότητος, κατὰκτησιν τῆς φύσεως, διεύρυσιν τοῦ πλούτου τῶν ἐμπορευμάτων,... παράλογον δέ, διότι ἡ ὑψηλὴ παραγωγικότης, ἡ κατάρτησις τῆς φύσεως καὶ ὁ κοινωνικὸς πλούτος καταλήγουν εἰς

καταστρεπτικὰς δυνάμεις», ὡς «ἀγῶν ἐπιβιώσεως», ὡς «ἐπιθετικότης καὶ νομιμοποιήσις τῆς μεσαιωνικῆς φρικαλεότητος (βασανισμοί)» καὶ τέλος ὡς «ἐξόντωσις τῶν Ἀνθρώπων». «Ἔῤῥεν ὁ Max Weber τὴν ἐξέλιξιν ταύτην προβλέψει; – Ἡ ἀπάντησις εἶναι: Ὁχι...» (*Industrialisierung und Kapitalismus im Werk Max Webers*, ἐν: Kultur und Gesellschaft 2 (Suhrkamp 135/1968), 107 ἐξ. Πρβλ. καί: K. Schilling, *Philosophie der Technik* (1968), 162 ἐξ.).

Καί, βεβαίως, τὰ ἀνωτέρω ἀναφέρονται οὐχὶ χάριν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ πρὸς διαπίστωσιν τοῦ βαθμοῦ ἐκδυτικισμοῦ, τ.ἐ. καπιταλιστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, καὶ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, Ὁρθοδόξων κατὰ τὴν πίστιν. Ἡ γνησία Ὁρθόδοξος θεολογία δὲν ἔχει ἠθικὴν τοῦ ἔχειν, ἀλλὰ τοῦ εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὰ περὶ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, στερεῖται δὲ κοινωνικῆς ἠθικῆς, ἀποβλέπουσα εἰς τὸν ἀγιασμὸν τοῦ Ἀτόμου. Ἡ σχέσις τοῦ Ὁρθοδόξου πρὸς τὰ κοσμικὰ ἀγαθὰ εἶναι *διαλεκτικῆ*: «ἔχει αὐτά, ὡς μὴ ἔχων... Οὐ τὸ ἔχειν βλάπτει, ἀλλὰ τὸ προσπαθῶς ἔχειν. Τίς οὐκ οἶδεν ὅτι τιμιώτερόν ἐστι πάντων, ὧν ἔχομεν, τὸ Σῶμα; Ἀναθέτως «ἡμεῖς, προσπάσχομεν πράγμασι ψυχροῖς καὶ εὐτελέσι καὶ οὐδενὸς ἀξίοις, ἀντικαταλλάσσομεν αὐτοῖς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον, ἰδιοποιούμενοι τὰ πράγματα, ὡς ἐξ ἑαυτῶν ἔχοντες αὐτὰ καὶ μὴ λαβόντες αὐτὰ παρὰ Θεοῦ», «καὶ *κακῶς* χρῆσθαι τὰ δωρήματα τοῦ Θεοῦ». «Οὐ τὸ ἔχειν βλάπτει, ἀλλὰ τὸ προσπαθῶς ἔχειν. Οὗτος, εἰ εἶχεν ὅλον τὸν κόσμον, οὕτως ἦν, ὡς μὴ ἔχων. Ἐξ ὧν γὰρ ἐποίησεν ἔδειξεν ἑαυτὸν ἐλεύθερον ἀπὸ πάντων» (Ἄββ ἁ Ζωσιμά, *Κεφάλαια Ὁφέλιμα* (1993), 14.58.60.96). Πρβλ. καί: Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ μὴ προσηλωσθαι τοῖς βιωτικοῖς* (ΒΕΠ 54, 187 ἐξ.).

Ἡ Φυσικὴ θρησκευτικότης, κατὰ τὴν ἱστορικὴν τῆς πορείαν εἰς τὸν χῶρον τῆς περιόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ, διήλθε διὰ *τριῶν*, βασικῶς, ἐκφάνσεων, ἐκδηλωθεισῶν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, παραλλήλως πρὸς ἀλλήλας, ἤτοι ὡς Θρησκεία τοῦ Rationalismus, τοῦ Pietismus καὶ τοῦ Sensualismus (Romantik). Ἐκ τούτων, τὴν θρησκείαν τοῦ Αἰσθηματοῦ, προβαλλομένην, κυρίως, διὰ τοῦ Schleiermacher, θὰ παρουσιάζομεν εἰς τὰ περὶ Πανθεισμοῦ.

Ὁ Rationalismus ταυτίζει, ὡς ἐλέχθη, Θεὸν καὶ Λογικὴν, ἀρνούμενος νὰ ἀποδώσει εἰς τὸν Θεὸν «προσόντα», ποῦ ὁ ἴδιος δὲν ἀποδέχεται, καὶ μεταποιῶν τὴν Θρησκείαν εἰς γνῶσιν καὶ ἐπιστήμην. Ἐδῶ ὁ δρόμος πρὸς τελείωσιν καὶ πρὸς τὸ Θεῖον ἄγει μέσῳ τῆς γνώσεως (Intellektualismus). Ὡς «θρησκεία» ἐκλαμβάνεται ὑπ' αὐτοῦ ἡ «πρόοδος» τῆς Ἀνθρωπότητος διὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης (Scientismus).

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ *γερμανικοῦ* Διαφωτισμοῦ ἤδη ὁ G. W. Leibniz (1646-1716) ἐμφανίζεται ὑπέρομαχος «μιάς συμφωνίας τῆς Πίστεως μὲ τὴν Λογικὴν, ἀφοῦ... δύο ἀλήθειαι δὲν δύναται νὰ ἀντιφάσκουν πρὸς ἀλλήλας», μὲ δεδομένον, «ὅτι ἡ Πίστις ἔχει σχέσιν μὲ τὴν Ἀλήθειαν, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκτάκτως, καὶ ἡ Λογικὴ εἶναι μία συνάρτησις ἀληθειῶν, καὶ μάλιστα, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Πίστιν, τοιοῦτων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα,

διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως καὶ ἄνευ ἀρωγῆς τοῦ φωτὸς τῆς πίστεως, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσει». Περαιτέρω διακρίνει οὗτος Θρησκευτικὰς προτάσεις, αἱ ὁποῖαι κείνται ὑπὲρ τὴν Λογικὴν, τὰς ὁποίας καὶ ἀποδέχεται ὡς λογικῶς θεμιτάς: «Μία ἀλήθεια ὑπέρκειται τῆς Λογικῆς, ὅταν τὸ πνεῦμα μας... δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ αὐτὴν καὶ εἶναι τοῦ εἴδους π.χ. τῆς Ἀγίας Τριάδος... Τὰ Μυστήρια εἶναι δυνατόν νὰ ὑπέρκωνται, οὐχί, ὅμως, καὶ νὰ ἀντίκεινται πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην Λογικὴν... Ἀντιθέτως εἶναι ἀδύνατον μία ἀλήθεια νὰ ἀντίκειται πρὸς τὴν Λογικὴν. Μία πρότασις πίστεως, καταπολεμηθεῖσα καὶ καταρριφθεῖσα ὑπὸ τῆς Λογικῆς, δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἀπλῶς ἀκατάληπτος, ἀλλὰ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθεῖ, ὅτι οὐδὲν εὐκολώτερον νὰ κατανοηθεῖ καὶ οὐδὲν ἐμφανεστερον εἶναι ἢ ὁ παρα-λογισμὸς αὐτῆς... Τὰ ἄρθρα τῆς Πίστεως... οὐδὲν τὸ παράλογον θὰ πρέπει νὰ ἐμπεριέχουν..., διότι οὐδεμία ἀλήθεια μπορεῖ, βασικῶς, νὰ ἀντιφάσκει πρὸς μίαν ἄλλην, καὶ τὸ φῶς τῆς Λογικῆς δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἐν δῶρον τοῦ Θεοῦ ἢ τὸ φῶς τῆς Ἀποκαλύψεως». Ὁφείλουν, λοιπόν, οἱ Θεολόγοι, «νὰ δικαιῶνουν, μὲ ἀξιοπίστους λόγους», τὰς ἀληθείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς «ἐνώπιον τοῦ δικαστοῦ τῆς Λογικῆς». Οὕτω μεταποιεῖ ὁ Leibniz τὴν Πίστιν εἰς Λογικὴν. Ἡ Λογικὴ δὲν χρησιμοποιεῖται, πλέον, ὡς τρόπος ἐκφορᾶς καὶ διατυπώσεως τῶν περιεχομένων τῆς Πίστεως, ἀλλὰ καθίσταται τὸ κριτήριον αὐτῶν⁷.

7. G. W. Leibniz, *Die Theodicee* (1879), ἐν: *Die Philosophie der deutschen Aufklärung* (Reclam 8667/1990), 215 ἐξ. Λογικῶς, καὶ ἄνευ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἐπιχειρεῖ ὁ Leibniz νὰ «ἀποδείξῃ» τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, χρησιμοποιῶν παλαιότερα, γνωστά, ἐπιχειρήματα, μὲ δικήν του προβληματικὴν, καὶ δὴ: υἱοθετεῖ τὸν Ὀντολογικὸν συλλογισμόν τοῦ Ἀνσέλμου καὶ, ἀκολούθως τοῦ Descartes, ὅτι δηλ. ὑπάρχει «ἐμφύτος» περὶ Θεοῦ ἰδέα εἰς τὸν Ἀνθρώπον: «εἶμαι ὑπὲρ τῆς ἐμφύτου ἰδέας τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν δέχεται ὁ Descartes,... καὶ ἤτις δὲν προέρχεται ἐκ τῶν Αἰσθήσεων» (204), ἀλλ' «ἐγκείται ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει» (205), ἤτοι «ἡ πηγὴ» τῆς προελεύσεώς της «εἶναι μόνον τὸ Λογικόν» (209), τὸ ὁποῖον ἔχει ἐμφύτως «μὴν καταβολὴν, ἐπιδεξιότητα, προτύπων (Präformation), ἣτις προσδιορίζει καὶ καθιστᾷ ἱκανὴν τὴν Ψυχὴν μας νὰ ἀντλεῖ ἐξ ἑαυτῆς... τὰς ἐμφύτους ἰδέας» (210). Περαιτέρω, ὅμως, ἀπαιτεῖ ὁ L., πρὸς συμπλήρωσιν τῶν συλλογισμῶν τοῦ Descartes, νὰ ἀποδειχθεῖ, ὅτι τὸ ὑψιστον τοῦτο ὄν, εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Ὁποίου ἐμπεριέχονται αἱ τελειότητες καὶ ἡ ὑπαρξίς Αὐτοῦ, δὲν περιέχει ἐν ἑαυτῷ ἀντιφάσεις, ὅτι δηλ. εἶναι «ἀναγκαῖα Ἀλήθεια, πηγάζουσα ἐκ μόνης τῆς Λογικῆς... καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν ἐμπειριῶν ἢ παρατηρήσεων τῶν Αἰσθήσεων» (209), μὲ βάσιν καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς μὴ ἀντιφάσεως, καθ' ἣν εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχῃ τι καὶ νὰ μὴ ὑπάρχῃ, συγχρόνως (205) *Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand* (1926), ἐν: K. Vorländer, *Philosophie der Neuzeit* (1966), 202 ἐξ. Ἡ δευτέρα «ἀπόδειξις» τοῦ Leibniz σχετίζεται πρὸς τὸν Κοσμολογικὸν συλλογισμόν, καὶ εἶναι γνωστὴ ὡς ἀπόδειξις τῆς «εὐλόγου Αἰτίας» (zureichender Grund), ὡς «τῆς ἐσχάτης Αἰτίας πάντων τῶν ὄντων». Οὗτος ἀφορμᾶται ἐκ τοῦ «τυχαίου» τῶν ὄντων καὶ τοῦ Κόσμου, ἐν τῷ συνόλῳ του, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς «ἀναγκαίου» ὄντος, ἐκτὸς τοῦ

Ἐνάλογον φυσικο-θεολογίαν πρεσβεύει καὶ ὁ Christian Wolf (1679-1754), ὅστις καὶ αὐτὸς ἀνήκει εἰς τοὺς κυρίους ἐκφραστὰς μιᾶς θρησκείας τῆς Λογικῆς, συγγράψας μίαν σειρὰν ἔργων, ὑπὸ τὸν τίτλον «*Vernünftige Gedanken von...*», διὰ τῶν ὁποίων «ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει, ὅτι τὰ πάντα συμβαίνουν λογικῶς εἰς τὸν κόσμον, ὅτι ὅλα τὰ φαινόμενα δύνανται λογικῶς νὰ γνωσθοῦν καὶ νοητικῶς νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ ὅτι δύνανται νὰ συμπεριληφθοῦν ταῦτα εἰς ἓν λογικόν, μὴ-ἀντιφατικὸν σύστημα φιλοσοφικῆς ἐρμηνευτικῆς»⁸. Ἐναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐτήρησεν οὗτος μετριοπαθῆ πῶς στάσιν: «Οὕτως οὔτε τοῦ Χριστιανισμοῦ οὔτε καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεο-γνωσίας, ἐν γένει, ὑπῆρξε πολέμιος, παρ' ὅλον ὅτι ἔθηκεν εἰς τὸ προσκλήνιον τὴν φυσικὴν θρησκείαν καὶ τὴν φυσικὴν ἠθικὴν»⁹.

Πλέον συνεπῆς καὶ ἀκραῖος εἰς τὰς περὶ Λογικῆς θρησκείας θέσεις του ὑπῆρξεν ὁ H. S. Reimarus (1694-1768), δεχθεὶς ἰσχυρὰν

κόσμου κειμένου. «Οἱ λόγοι τοῦ κόσμου κείνται, λοιπόν, μυστικῶς... ἐκτὸς τοῦ κόσμου — εἰς τὸν Θεόν —, Ὅστις ἐξαιρεῖται ἐκ τῆς ἀλύσεως τῶν συμβαινόντων ἢ τῆς ἀκολουθίας τῶν ὄντων... Διότι ὁ ὑφιστάμενος κόσμος εἶναι μὲν ἀναγκαῖος ἐν φυσικῇ ἢ ὑποθετικῇ, οὐχὶ ὁμοῦ καὶ ἐν ἀπολύτῳ ἢ μεταφυσικῇ ἐννοίᾳ,... καὶ διότι ἡ ἐσχάτη Αἰτία θὰ πρέπει νὰ εἶναι τι, τὸ ὁποῖον κατέχει μεταφυσικὴν ἀναγκαιότητα, θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἐν μοναδικῶν Κάτι, μὲ μεταφυσικὴν ἀναγκαιότητα, τοῦ ὁποίου ἡ οὐσία ἐμπερικλείει τὴν ὑπαρξίν του... Ἡ Αἰτία αὕτη εἶναι... ἡ ἀναγκαιότης ἢ ἡ οὐσία τῶν ὄντων» (*De rerum originatione radicali*, ἐν: Glaube und Vernunft (ἐκδ. ὑπὸ N. Hoerster, Reclam 8059/1988), 28.29). Εἰς τὸ θέμα τῶν περὶ Θεοῦ «ἀποδείξεων» θὰ ἐπανεέλθομεν κατωτέρω. Ἐπίσης ὁ Leibniz, ὑποκείμενος εἰς τὸν λογικὸν Optimismus τῆς ἐποχῆς του, διατείνεται ὅτι ὁ παρὰν κόσμος εἶναι ὁ κάλλιστος πάντων τῶν δυνατῶν: Θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ, — ἀναφέρει —, «ὅτι ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐποίησε κατὰ τὸν κάλλιστον, δυνατὸν, τρόπον ἐν τῇ ἀπειρῳ σοφίᾳ του, ἥτις κατευθύνει τὰς ἐνεργείας του», ὅπως ἀποκαλύπτει «τὸ κάλλος καὶ ἡ εὐταξία τοῦ Σύμπαντος», καί, βεβαίως, ἐκθειάζει τὴν Λογικὴν «ὡς δῶρον Θεοῦ,... ὡς τὸ κατ' αὐτὸ Ἄγαθόν,... ὡς ἐν μέγα Ἄγαθὸν πρὸς ἀποτροπὴν τῶν κακῶν» (*Die Theodicee*, ἐν: μν. ἔργ.: Glaube und Vernunft, 111.112).

8. W. Weber, *Christian Wolff*, ἐν: Metzler Philosophen Lexikon (ἐκδ. ὑπὸ B. Lutz, 1989), 824.

9. E. Coreth - H. Schöndorf, *Philosophie des 17. und 18. Jahrhunderts* (1990²) 91. Πρβλ. καὶ Chr. Wolff, ὅστις ἀναφέρει: «Διότι, λοιπόν, ἡ διείσδυσις εἰς τὴν συνάφειαν τῶν ὄντων εἶναι τὸ Λογικόν, διαγιγνώσκεται τὸ Ἄγαθόν καὶ τὸ Κακὸν διὰ τοῦ Λογικοῦ. Καί, ἔτσι, διδάσκει ἡμᾶς τὸ Λογικόν, τί νὰ πράττομεν καὶ τί νὰ παραλείπομεν, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει: τὸ Λογικὸν εἶναι ὁ διδάσκαλος τῶν νόμων τῆς Φύσεως. Ὅστις, λοιπόν, ρυθμίζει ποιεῖν καὶ ἀφήνειν κατὰ τὴν Λογικὴν, ζεῖ κατὰ τὸν νόμον τῆς φύσεως... Ἐτσι οὐδένα ἄλλον νόμον χρειάζεται ὁ λογικὸς ἄνθρωπος, ἀλλ' εἶναι ὁ ἴδιος νόμος ἑαυτοῦ, μέσῳ τοῦ Λογικοῦ του» (*Vernünftige Gedancken von der Menschen Thun und Lassen*, ἐν: Geschichte der Philosophie..., Rationalismus (ἐκδ. ὑπὸ R. Specht, Reclam 9915/1993), 337). «Αἰ ἀλήθειαι — τῆς Ἁγίας Γραφῆς — δύνανται, διὰ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τῶν φυσικῶν δυνάμεων τοῦ Λογικοῦ, νὰ γνωσθοῦν» ὑπὸ τῶν Ἀνθρώ-

την επίδρασιν τοῦ ἀγγλικοῦ Deismus καὶ τῆς ρατσιοναλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Wolff. Εἰς τὰ περὶ «Λογικῆς» καὶ «Λογικῆς θρησκείας» ἔργα του θεμελιώνει πᾶσαν ἀλήθειαν, καὶ τὴν Θρησκευτικὴν, ἐπὶ τῆς λογικῆς, τῆς ὁποίας «οἱ κανόνες ἰσχύουν οὐχὶ μόνον ἐναντι τῆς κοσμικῆς σοφίας καὶ τῶν μαθηματικῶν, ἀλλὰ διὰ πᾶσαν καὶ δι' ἐκάστην ἀλήθειαν, ἀκόμη δὲ καὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς θεολογίας»¹⁰. Ἐπίσης: Ἀπορρίπτει «τὴν Ἀποκάλυψιν..., ὡς πρᾶγμα ἀδύνατον». Θεία Ἀποκάλυψις σημαίνει ἐπιτέλεισιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Θαύματος, τὸ θαῦμα, ὅμως, προσβάλλει τὴν τιμὴν καὶ τὴν τελειότητα καὶ κεῖται «εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ. Συνεχῆ θαύματα παρακωλύουν, διαρκῶς, τὴν τάξιν καὶ τὴν πορείαν τῆς Φύσεως, τὴν ὁποίαν, ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἔθηκεν ἐν σοφίᾳ καὶ ἀγαθότητι. Εἰς τὴν περίπτωσιν θαυμάτων, λοιπόν, ὁ Θεὸς θὰ ἔκειτο εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἑαυτόν, μὲ τὸ νὰ ἤθελεν, ἐξ ἀρχῆς, τὴν τάξιν τῆς Φύσεως καὶ νὰ θέλει ταύτην διαρκῶς, καὶ, συγχρόνως, διαρκῶς νὰ μὴ θέλει αὐτήν». Οὐχὶ δὲ μόνον δὲν ὑπάρχει ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις, ἀλλ' εἶναι αὕτη καὶ «περιττή». «Ὁ μόνος δρόμος» πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ εἶναι «ἡ γλώσσα καὶ τὸ βιβλίον τῆς Φύσεως, τὰ κτίσματα τοῦ Θεοῦ, καὶ τὰ ἴχνη τῶν θείων τελειοτήτων, τὰ ὁποῖα, εὐκρινῶς, εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, σοφοὺς καὶ ἀμαθεῖς, Βαρβάρους καὶ Ἕλληνας, Ἰουδαίους καὶ Χριστιανούς, εἰς πάντα τόπον καὶ εἰς πᾶσαν ἐποχὴν, ἀντανακλῶνται»¹¹.

πων (Vernünftige Gedanken von..., ἐν: μν. ἔργ.: Die Philosophie der deutschen Aufklärung..., 238).

10. H. S. Reimarus, *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*, ἐν: μν. ἔργ.: R. Ciafardone, Die Philosophie der deutschen Aufklärung, 243.

11. H. S. Reimarus, *Zweytes Fragment: Unmöglichkeit einer Offenbarung...*, ἐν: R. Ciafardone, μν. ἔργ., 245.249-250. Ἀνάλογα πρεσβεύει καὶ ὁ σύγχρονος πρὸς τὸν Reimarus Christian Thomasius (1655-1728), ὅστις ἀναφέρει: «Ὁ θεῖος νόμος εἶναι ἐγγραγμένον εἰς τὰς καρδίας ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ ὑποχρεώνει αὐτοὺς ἐκεῖνο νὰ πράττουν, πού ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν λογικὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, νὰ παραλείπουν δέ, ὅτι ἀντίκειται πρὸς αὐτήν» (*Institutiones iurisprudentiae divinae*, ἐν: μν. ἔργ.: R. Ciafardone, ..., 284). «Ὅ,τι συμφωνεῖ πρὸς τὸ Λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀληθές, καὶ ὅ,τι ἀντιπίθεται πρὸς τὸ Λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ψευδές...» (*Einleitung zu der Vernunft-Lehre...*, ἐν: R. Ciafardone, μν. ἔργ., 130). Εἰς τὸ ἔργον του τοῦτο ὁ Thomasius θέτει ὅρια εἰς τὰς γνωστικὰς δυνατότητας τῆς Λογικῆς καὶ τείνει νὰ παραδεχθεῖ, ὅτι τὰ περιεχόμενα αὐτῆς προέρχονται, ἀποκλειστικῶς, ἐκ τῶν Αἰσθήσεων, ἐνῶ ἀρνεῖται νὰ δεχθεῖ τὸ δυνατόν γνώσεως τῆς σφαίρας τοῦ μετα-φυσικοῦ, διὰ τὸ ὅποῖον — λέγει — δυνάμεθα νὰ εἴπομεν, τί δὲν εἶναι, οὐχί, ὅμως καὶ τί εἶναι, — εὐθυγραμμιζόμενος, ἔτσι, πρὸς τὴν Ἀποφατικὴν θεολογίαν: «... εἶναι ἀδύνατον νὰ συλλάβομεν διὰ τῆς Λογικῆς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ... δυνάμεθα, βεβαίως, νὰ εἴπομεν, τί ὁ Θεὸς δὲν εἶναι, οὐδέποτε, ὅμως, καὶ τί ὅτιος εἶναι» (αὐτόθι, 131). Ὁ Th. ἐνδιαφέρεται, κυρίως, διὰ μίαν πρακτικὴν προέκτασιν τῆς Λογικῆς, πρὸς πραγματικῶν ἠθικῆς ζωῆς, διὸ καὶ ἀναζητεῖ τὴν

Ὁ πλέον διάσημος, ὅμως, ἐκπρόσωπος τοῦ θρησκευτικοῦ Rationalismus τῆς περιόδου ταύτης, εἰς τὸν χώρον τοῦ γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶναι ὁ G. E. Lessing. Οὗτος θεωρεῖ, συμφώνως πρὸς τὸ αἰσιόδοξον πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, μίαν ἐξελικτικὴν πορείαν τῆς Ἀνθρωπότητος, εἰς τὸν χώρον τῆς γνώσεως, πρὸς τὸ τελειότερον, ἀναλόγως καὶ πρὸς τὴν δεκτικὴν ἰκανότητα τῶν ἀνθρώπων τῶν διαφόρων ἐποχῶν, καὶ πιστεύει εἰς μίαν αὐτο-φανέρωσιν τῆς ἀληθείας, ἀρχικῶς μὲν ὡς θείας ἀποκαλύψεως, ἔνεκα τῆς πνευματικῆς νηπιότητος τῆς Ἀνθρωπότητος, περαιτέρω δὲ ὡς Λογικῆς θρησκείας, διὰ διαδοχικῶν «ἀποκαλύψεων πρὸς διαπαιδαγώγησιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους».

«Διαπαιδαγώγησις» (Erziehung), «ἀποκάλυψις» (Offenbarung) καὶ «Λογικὴ» (Vernunft) συνιστοῦν τρεῖς τρόπους πορείας πρὸς αὐτο-φανέρωσιν τῆς λογικῆς ἀληθείας. «Ἡ διαπαιδαγώγησις οὐδὲν ἐπὶ πλέον παρέχει, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀφ' ἑαυτοῦ· αὕτη παρέχει, ὅ,τι θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχει οὗτος ἀφ' ἑαυτοῦ, μόνον συντομώτερον καὶ εὐκολώτερον. Παρομοίως δὲ οὐδὲν τὸ ἐπὶ πλέον παρέχει ἢ ἀποκάλυψις εἰς τὸ Ἀνθρώπινον γένος, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἠδύνατο ἢ ἀνθρωπίνῃ Λογικῇ, ἐφ' ἑαυτὴν ἀφιεμένη, νὰ ἀνακαλύψει· ἀπλῶς δὲ παρέδωκε καὶ παραδίδει εἰς αὐτὸ τὰ αὐτὰ σπουδαῖα πράγματα ἐνωρίτερον»¹². Ἡ ἀλήθεια, ὡς «ἀποκάλυψις», εἶναι ἄλλος τις τρόπος ἐκφράσεως τῆς «λογικῆς» ἀληθείας, ἥτοι πλέον πρωτόγονος καὶ μυθώδης, ἀντιστοιχῶν πρὸς «τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τῆς Ἀνθρωπότητος», ὅτε ὁ Θεὸς «λογικῶς ἀληθείας, ἀπλῶς, ἐφανέρωνεν ὡς ἀμέσως ἀποκεκαλυμμένας ἀληθείας πρὸς ταχύτεραν διάδοσιν καὶ σταθερωτέραν ἐμπέδωσιν» (265). Καὶ παλαιότερον μὲν «κατηύθυνεν ἢ Ἀποκάλυψις τὴν Λογικὴν», ἀργότερον δὲ «διεφώτιζεν ἢ Λογικὴ τὴν Ἀποκάλυψιν» (261).

σημασάν τῆς Λογικῆς εἰς τὴν θετικὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς Θελήσεως καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς, εἰς τὴν ὁποίαν — Θέλῃσιν — ἀποδίδει προβάδισμα ἔναντι τῆς Λογικῆς. «Ἀποτελεῖ πλάνην, ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας διακρίνεται ἔναντι τῶν ἀλόγων Ζῶων, ἐγκτεται εἰς τὴν Νόησιν καὶ μόνον. Ἀντιθέτως: ἡ ῥοπή καὶ ἡ ὁρμή τῆς Θελήσεως εἶναι μία κατὰ πολὺ εὐγενεστέρα δύναμις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἢ τὸ νοεῖν τῆς Λογικῆς» (*Ausübung der Sitten-Lehre* ἐν: R. Ciafardone, μν. ἔργ., 53). Γνωστὸς εἶναι ὁ Thomasius καὶ διὰ τὰς φιλελευθέρους ιδέας του: τὴν ἀπόρριψιν θρησκευτικῶν καὶ κοινωνικῶν προκαταλήψεων καὶ, ἀκόμη, διὰ τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῆς καταδιώξεως τῶν Μαγισσῶν (Hexen), ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων κατεδιώχθη ὑπὸ ἐκκλησιαστικο-πολιτικῶν κύκλων, εὐρῶν καταφύγιον εἰς τὴν πρωσικὴν πόλιν Halle.

12. G. E. Lessing, *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, ἐν: H.-G. Gadamer, μν. ἔργ.: *Philosophisches Lesebuch* 2 (1989), 255.256. Αἱ περαιτέρω σελίδες ἐκ τοῦ ἔργου τοῦτου παρατίθενται εἰς τὸ κείμενον.

«Τρία» στάδια γνωρίζει ο Lessing εις την πορείαν «μεταποίησης των αποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν εις λογικὰς ἀληθείας» (267. 268). Τὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οὔσης «στοιχειώδους βιβλίου γιὰ παιδιά», ἤτοι ἀνταποκρινομένου «εἰς τὸν ὦμον καὶ ἀπαίδευτον ἐν τῇ σκέψει λαδὸν τοῦ Ἰσραήλ» (259), τὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης, εἰς τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται «ὁ Χριστὸς ὡς ὁ πρῶτος ἔμπιστος καὶ πρακτικὸς διδάσκαλος», ὅτε «ἡ Ἀνθρωπότης εἶχεν, ἐν τῇ ἔξασκήσει τῆς Λογικῆς τῆς, ἀρκούντως προχωρήσει ἔτσι, ὥστε, εἰς τὰς ἠθικὰς τῆς πράξεις, νὰ χρειάζεται καὶ νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ πλέον εὐγενῆ καὶ ἀξία κίνητρα» (264), καί, τέλος, «τὴν τρίτην περίοδον», ὅτε ἡ Λογικὴ ἀπέρριψε τὰ προηγούμενα «μέσα, πρὸς παιδαγωγικὴν ἐνηλικίωσιν» τῆς Ἀνθρωπότητος, καὶ «ἔφθασεν εἰς τὴν πλήρη διαφώτισιν καὶ εἰς τὴν καθαρότητα ἐκείνην τῆς καρδίας, ἣτις καθιστᾶ ἱκανοὺς τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἀγάπην τῆς ἀρετῆς, καὶ χάριν αὐτῆς καὶ μόνον», καὶ ἣτις, βεβαίως, εἶναι ἡ περίοδος τοῦ Rationalismus (267. 268).

Ὁ Lessing ὑπῆρξε συνεπῆς ὁπαδὸς τῆς Λογικῆς θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν θεωρεῖ τὴν ἀλήθειαν καθ' αὐτήν. «Ἡ ἀποκεκαλυμμένη θρησκεία δὲν προϋποθέτει, ἀλλ' ἐμπερικλείει τὴν Λογικὴν θρησκείαν»¹³. Πᾶσα δὲ «ἱστορικὴ» ἢ «θετικὴ» ἢ «ἀποκεκαλυμμένη» Θρησκεία εἶναι ἀληθῆς εἰς τὸν βαθμὸν καὶ μόνον, εἰς ὃν προσεγγίζει τὰς ἀληθείας τῆς Λογικῆς θρησκείας. «*Τυχαῖαι ἱστορικαὶ ἀλήθειαι* δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἢ ἀπόδειξις τῶν ἀναγκαίων λογικῶν ἀληθειῶν... Ὅλαι αἱ θετικαὶ καὶ ἀποκεκαλυμμέναι θρησκείαι εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθεῖς καὶ ψευδεῖς... Ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶναι, ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών του, δεμένος μὲ τὴν Φυσικὴν θρησκείαν,... ἐνῶ ἡ ἀναγκαιότητα μιάς θετικῆς θρησκείας» δὲν εἶναι ἐπιβεβλημένη. «Ἡ καλλίστη ἀποκεκαλυμμένη ἢ θετικὴ θρησκεία εἶναι ἐκείνη, ἣτις ἐμπεριέχει τὰς ὀλιγωτέρας θεσμικὰς προσθήκας εἰς τὴν Φυσικὴν θρησκείαν καὶ περιορίζει εἰς τὸ ἐλάχιστον τὰς ἀγαθὰς ἐπιδράσεις τοῦ φυσικοῦ...».

Ὁ Lessing, τελῶν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Θρησκευτικῶν διαμαχῶν καὶ πολέμων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν δεινῶν, ἤσκησε δριμύειαν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὗτος διέκρινε μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ: «Ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι δύο τελείως διάφορα πράγματα... Ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ ἐμπεριέχεται, καθαρῶς καὶ εὐκρινῶς, ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις. Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, ἀντιθέτως, εἶναι τόσον ἀσαφῆς, ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ εὐρεθεῖ ἀκόμη καὶ μία θέσις, ἣτις θὰ συνέδεε τὰς σκέψεις ἀκόμη

13. G. E. Lessing, *Gegensätze des Herausgebers*, ἐν: R. Cifardone, μν. ἔργ., 255.

καὶ δύο ἀνθρώπων, ἐν ὧσιν ὁ κόσμος θὰ ὑπάρχει». «Ὁ Χριστὸς ὑπῆρξεν ἄνθρωπος καὶ οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ εἶναι ἄνθρωπος». «Ἡ Βίβλος» δὲν περιέχει ὅλην τὴν Θρησκευτικὴν ἀλήθειαν· «ὑπῆρχε θρησκεία καὶ πρὸ τῆς ὑπάρξεως τῆς Βίβλου... ἀποτελεῖ δὲ ὑπόθεσιν, τὸ ὅτι ἡ Βίβλος εἶναι ἀλάθητος... Ἡ Θρησκεία δὲν εἶναι ἀληθής, διότι οἱ Εὐαγγελισταὶ καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐδίδαξαν αὐτήν, ἀλλ' ἐδίδαξαν οὗτοι αὐτήν, διότι εἶναι ἀληθινή»¹⁴.

Παρεμφερεῖς πρὸς τὸν Lessing ἀπόψεις διατυπώνει καὶ ὁ σχεδὸν σύγχρονος αὐτοῦ θεολογο-φιλόσοφος J. F. W. Jerusalem (1709-1789). Οὗτος ἀπετύπωσε, μὲ ἀδράς γραμμᾶς, τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἥτοι τοῦ Ἀστοῦ, τὸν ὁποῖον ὀρίζει μὲ τὰς ἐννοίας: Individualismus, Rationalismus, Liberalismus, ὡς τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ Kapitalismus, ὅστις ἐργάζεται μὲ μόνον κριτήριον τὸ ἀτομικὸν συμφέρον καὶ τὴν δύναμιν. Τὰ προσόντα ταῦτα «θεολογοποιεῖ» οὗτος, ἥτοι ἀποδίδει, ὡς προσόντα, εἰς τὸν Θεόν, διὰ νὰ «ἱεροποιήσῃ», ἔτσι, ταῦτα, ὡς θεμιτά, διὰ τὸν ἄνθρωπον. Οὕτως ὀρίζει τὸν Θεὸν ὡς «ἀπειρῶς σοφὸν καὶ εὐεργετικὸν πνεῦμα,... ὡς ἀπειρὸν Λογικὴν, ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν καὶ δύναμιν», τεταγμένον νὰ κάμῃ τὸν ἄνθρωπον εὐδαίμονα. «Ὁ κόσμος ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς ἐν ὑψιστον, λογικόν, ὄν... Ὁ ἄνθρωπος φέρει τὴν ὑπέροχον εἰκόνα τοῦ Ποιητοῦ του εἰς τὸ δικόν του Λογικόν. Οὗτος ὀφείλει νὰ γίνῃ θεὸς ἐπὶ τῆς Γῆς· νὰ κατακτήσῃ τὰ πάντα πρὸς δικήν του εὐδαιμονίαν καὶ τῶν λογικῶν συνανθρώπων του· οὗτος ἔχει τὴν ἰκανότητα καὶ τὰ προσόντα, εἰς πᾶσαν κατάστασιν, πρὸς τοῦτο».

Ἐναντι τῶν λοιπῶν ὄντων ὑπερέχει ὁ ἄνθρωπος, ὡς φέρων ἐν ἑαυτῷ τὰ θεῖα προσόντα: «Εἶμαι, ἐναντι αὐτῶν, εἷς Θεός. Ἐχω Λογικὸν καὶ ἐλευθέρην Θέλησιν· εἶμαι κύριος ὅλων, τὰ πάντα ὑπάρχουν

14. Τὰ κείμενα τοῦ G. E. Lessing ἐλήφθησαν ἐκ: R. Grützmacher, *Textbuch zur deutschen systematischen Theologie...*, I (1961⁴), 52 ἐξ. Ὁ K. Barth, διὰ τῶν προβολομένων ἐρωτημάτων, θέτει θέμα Ἀθεΐας εἰς τὸν στοχασμὸν τοῦ Lessing: «Ὁ Lessing ὁμιλεῖ περὶ "Θεοῦ" ὡς παιδαγωγοῦ τῆς Ἀνθρωπότητος. Οὗτος ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἐν τῇ ἀγωγῇ ταύτῃ συντελουμένων βημάτων τῆς "αἰωνίας προνοίας"... Ἀλλὰ ποιεῖ διαφορὰν τινα, δι' ἣν ἐννοεῖ οὗτος ὑπὸ "πορείαν", ἐάν, εἰς τὴν ἀποφασιστικὴν θέσιν, λέγει "Θεός" ἢ "ἡ ἀνθρωπίνῃ Λογικῇ", καὶ ἐάν ὑπὸ Ἀποκάλυψιν ἐννοεῖ παιδαγωγίαν δι' ἐνὸς παιδαγωγοῦ ἢ αὐτο-παιδαγωγίαν ἢ, ἀπλούστερον, ἐξέλιξιν καί, οὕτω, τὸν Κύριον τῆς ἱστορίας μὲ τὴν ἰδίαν τὴν ἱστορίαν, εἰδικώτερον δὲ μὲ τὸ ὑποκείμενόν της, μὲ τὴν παιδαγωγοῦσαν ἑαυτήν, δηλ. ἑαυτὴν ἀναπτύσσουσαν Ἀνθρωπότητα, ταυτίζει;... Μὲ ἄλλα λόγια: Δὲν κατανοεῖται ἐδῶ, ὅπως καὶ ἐκεῖ, ὁ Ἀνθρωπος κάλλιστα, ἐὰν κατανοηθεῖ ὡς μόνος, μὲ τὸν ἑαυτὸν του;... Δὲν εἶναι ἀράγε, ἔτσι, ὅτι δηλ. ὁ Ἀνθρωπος τοῦ Lessing εἶναι αὐτάρκης, καὶ δὲν χρειάζεται κάποιον Θεόν;» (*Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert* (1960³), 235-236).

χάριν ἐμοῦ, ἀπὸ τοῦ Κέδρου μέχρι τοῦ χόρτου, ἀπὸ τοῦ Ἐλέφαντος μέχρι τοῦ σκώληκος. Ἄνευ ἐμοῦ εἶναι ὅλη ἡ Φύσις νεκρά, καὶ ἡ τάξις αὐτῆς ἐν χάος. Ἐν ἐμοὶ ἐνοῦται τὸ πᾶν δι' ἐμοῦ γίνονται ὅλα Λογική, ὅλα Ἀρμονία, ὅλα, τὸ πρῶτον, ἀληθινὸν κάλλος... Ἐτι πλέον: Μέσα μου εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀπολαύσεως καὶ τῆς δυστυχίας· ἐγὼ εἶμαι ὁ νομοθέτης καὶ ὁ δικαστὴς τοῦ ἑαυτοῦ μου...»¹⁵.

Ἐδῶ ἐκφράζεται, ἀκριβῶς, τὸ ἀντίθετον τῆς Χριστιανικῆς πίστεως: ἡ ἔπαρσις, ὁ ἐγωϊσμός, τὸ ἐγω-κεντρικὸν καὶ τὸ ἐωσφορικὸν «πιστεῦμα» καὶ «βίωμα» τοῦ Δυτικοῦ στοχαστοῦ! Ὅταν ὁ L. Feuerbach διετύπωσε τὴν θέσιν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι «ἐποίησαν» τὸν Θεόν, κατὰ τὴν δικήν των «εἰκόνα», δὲν ἦτο ἐξω-κοσμικός, ἀλλ' εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν του τοὺς «χριστιανούς» καὶ «θεολόγους» τοῦ τύπου Jerusalem! «Ἀπεριόριστος» Λογική, Ἐλευθερία καὶ Δύναμις — ἀγαθὰ, ὄντως, πολύτιμα, προωρισμένα, ὅμως, διὰ τοὺς Ὀλίγους, τὴν «ἀριστοκρατικὴν» κοινωνίαν τῶν Ἀστῶν, — ἀτόμων καὶ Λαῶν —, ποῦ ἐνσαρκώνουν τὸν νέον «Ἵπερ-Ἄνθρωπον», ἐνῶ διὰ τὸν Ὀχλον, ὡς «ἀρεταί», ἐκθειάζονται τὸ πειθήνιον ἔναντι τῶν Ἡγεμόνων καὶ ἡ πολυτεκνία αὐτοῦ, διὰ νὰ ὑπάρχει ἄφθονος προσφορὰ ἐργατικῶν χειρῶν καὶ στρατιωτῶν, θυσιαζομένων διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δόξαν τῆς Πατρίδος!

Ἐνῶ εἰς τὴν Γερμανίαν αἱ κοινωνικαὶ ἀνακατατάξεις καὶ ἡ διάδοσις τῶν Νέων ιδεῶν προσέλαβον ἡπίαν πὼς μορφήν καὶ ἐξέλιξιν, λόγῳ κυρίως τῆς πεφωτισμένης Μοναρχίας τοῦ Friedrich II. τῆς Πρωσσίας (1712-1786), ὅστις ἐπέτρεψε Ἐρησκειτικὴν ἀνεξιθρησκείαν, παρεχώρησε πολλὰ δικαιώματα εἰς τὸν Λαόν, παρὰ τὸν Absolutismus τῆς διακυβερνήσεώς του, ἐλευθερίαν λόγου καὶ διάδοσιν νέων ιδεῶν, περιέθαλψε πολλοὺς διωκομένους διανοουμένους, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τοὺς: Wolff, Voltaire, Lamettrie κλπ., καὶ διετύπωσε τὴν περίφημον ρῆσιν: Ὁ Ἡγεμὼν εἶναι ὁ πρῶτος ὑπηρέτης τοῦ Κράτους του, εἰς τὴν Γαλλίαν τὰ πράγματα ἔλαβον ἄλλην, τελείως διάφορον, τροπήν, εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσε, μεγάλως, καὶ ἡ ἀναξία διακυβέρνησις τοῦ Κράτους ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ludwig XIV., ὅστις διεκήρυσσε: Τὸ Κράτος εἶμαι Ἐγώ! Ἐδῶ διεκόπησαν, σχεδόν, οἱ δεσμοὶ τοῦ Λαοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν καὶ τὴν Ἐρησκειαν, λόγῳ τῶν

15. J. F. W. Jerusalem, *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion*, ἐν: R. Ciafardone, μν. ἔργ., 240 ἐξ. Πρβλ. καί: *Profile des neuzeitlichen Protestantismus*, ἐκδ. ὑπὸ F. W. Graf 1 (1990), 55 ἐξ.

στενῶν σχέσεων τοῦ Καθολικισμοῦ πρὸς τὰς «κατεστημένες» πολιτικο-κοινωνικὰς δυνάμεις, ἡ δὲ κριτικὴ κατὰ τῆς Θρησκείας προσέλαβε τὴν μορφήν πολεμικῆς κατ' αὐτῆς.

Τὸν σκληρὸν πυρῆνα τῶν Γάλλων Διαφωτιστῶν συνεκρότησεν ἡ γνωστὴ ὡς ὁμάς τῶν *Ἐγκυκλοπαιδιστῶν*, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν δύο ἐκδοτῶν τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* τῶν ἐπιστημῶν κλπ., J. d' Alembert καί, κυρίως, τοῦ D. Diderot (1713-1784), ἐνὸς μνημειώδους ἔργου — μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1751 καὶ 1780 ἠρίθμει 28 τόμους —, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεχειρεῖτο ἡ ἐπιστημονικὴ προσέγγισις τῶν ποικίλων πτυχῶν τοῦ Πραγματικοῦ καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς γνώσεως ἐκ τῶν «εἰδώλων»-μύθων, δεισιδαιμονιῶν, προλήψεων κλπ. τοῦ παρελθόντος. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτυποῦνται καὶ αἱ περὶ θρησκείας ἀπόψεις πολλῶν Διαφωτιστῶν, αἵτινες, ὅμως, — παρὰ τὴν κριτικὴν κατὰ τοῦ «Κατεστημένου» —, ἐκφέρονται μετριοπαθῶς, μὲ ἀπόβλεψιν καὶ εἰς τὴν αὐστηρὰν λογοκρισίαν ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικο-πολιτικῶν ἀρχῶν.

Ἐκ τῶν πλέον κορυφαίων προδρομῶν καὶ ἐκπροσώπων τοῦ Rationalismus ἰσχύει ὁ Pierre Bayle (1647-1706), ἀσκήσας πολλαπλὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐν γένει, καὶ οὐχὶ μόνον τοῦ γαλλικοῦ. Οὗτος ὑπῆρξε Καλβινιστῆς καὶ παρέμεινε πιστός, μέχρι τέλους, εἰς τὸ Θρήσκευμα τοῦτο, παρ' ὅλον ὅτι, ἔνεκα τῶν ἀνατρεπτικῶν ιδεῶν του, ἀπώλεσε τὴν πανεπιστημιακὴν ἔδραν του διὰ Φιλοσοφίαν καὶ Ἱστορίαν (1693) ἐν Rotterdam, Ὁλλανδίας, ἐνθα ἔξει, μετὰ τὴν φυγὴν του ἐκ Γαλλίας. Ἐαυτὸν θεωρεῖ ὁ B. ὡς «Sceptiker», τὸν δὲ Sceptizismus ὡς τὸν μόνον τρόπον προόδου «τῆς ἐπιστήμης», διότι περιορίζει «τὴν ἀνθρωπίνην Λογικὴν... ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἀληθειῶν» καὶ βασίζεται ἐπὶ μιᾷ εἰλικρινοῦς ἐπιγνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἀνεπαρκειᾶς». Οὕτως ἀσκεῖ κριτικὴν κατὰ τοῦ Σκεπτικισμοῦ «des Herrn Cartesius», ὅστις, ἀδυνατῶν νὰ ἀπαλλαγεῖ ἐκ τῶν *θεολογικῶν* του ἀρχῶν, σπεύδει νὰ θεμελιώσῃ τὴν ὕπαρξιν τοῦ «ἔξω» κόσμου καὶ τὸ δυνατόν τῆς γνώσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς πιστότητος τοῦ Θεοῦ, ὅτι δηλ. «δὲν μπορεῖ Οὗτος νὰ μᾶς ἐξαπατά».

Τὸν *Χριστιανισμὸν* ἐμίσει, συγχρόνως, οὗτος, θεωρῶν αὐτὸν ὡς ὑπαίτιον τῶν δεινῶν τῶν Λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἐκ τῶν μακροχρονίων Θρησκευτικῶν διενέξεων καὶ πολέμων τῶν διαφόρων Ὁμολογιῶν καὶ Ὁμάδων, κατεπολέμησε δὲ αὐτὸν παντὶ τρόπῳ. Ὑπῆρξε θιασιώτης τῆς προσωπικῆς *ἐλευθερίας* εἰς ζητήματα πίστεως καὶ ἠθικῆς, καὶ ἐπίστευεν, ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ συνύπαρξις Θρησκείας καὶ ἐπιστήμης (φιλοσοφίας), λόγῳ τοῦ *παραλόγου* χαρακτῆρος τῶν ἀρχῶν τῆς πρώτης. Ἀπέρριπτε πᾶσαν *μετα-φυσικὴν* δογματικὴν καὶ ἐνέπαιξε τοὺς «Dogmatiker», οἱ ὅποιοι, παρ' ὅλον ὅτι οἱ ἴδιοι διδάσκουν «τὴν

άδυναμیان του Νοῦ μας καὶ τὴν ἀγνωσίαν του ἐν ὄψει ὅλων τῶν θείων πραγμάτων», διατείνονται, συγχρόνως, «ὅτι ὑπάρχει ἀρκετὸν φῶς εἰς τὸν Νοῦν πρὸς ὑπέρβασιν τοῦ σκοτούς,... καὶ πιστεύουν, ὅτι μποροῦν νὰ διεισδύσουν εἰς τὰ σκότη, εἰς τὰ ὅποια ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν μπορεῖ νὰ διεισδύσει»¹⁶. Πιστεύων εἰς τὸ ἀδύνατον *λογικῆς* θεμελιώσεως τῶν θρησκευτικῶν δογμάτων, λόγῳ τοῦ *παραλόγου* αὐτῶν χαρακτήρος, ἀπορρίπτει τὴν Θρησκείαν, ὡς βλάπτουσαν τὴν κοινωνίαν, καὶ πιστεύει ὅτι εἶναι προτιμωτέρα ἢ Ἄθειά ἢ ἡ εἰδωλολατρία, ἢτοι ἡ πίστις εἰς θρησκευτικὰς προκαταλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, διὸ καὶ κατατείνει πρὸς μίαν κοινωνίαν Ἄθέων. Τέλος κάμνει *σαφῆ διάκρισιν μεταξὺ Θρησκείας καὶ Ἠθικῆς* καὶ δέχεται ὅτι ὁ Ἄθεος δὲν εἶναι, κατ' ἀνάγκην, καὶ ἀνήθικος. Διὰ τῆς θέσεως ταύτης ἀρχίζει νὰ ἐπιβάλλεται μία ἀντιστροφή τῶν ἀξιών: Οἱ Θρησκεύοντες θεωροῦνται, πλέον, ὡς οἱ ἀνήθικοι, ἐνῶ οἱ Ἄθεοι προβάλλονται ὡς ἠθικοί, κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς μεταπολεμικῆς ζωῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτε οἱ Δεξιοὶ «ἐθνικόφρονες» παρεχώρησαν τὴν Ἐθνικὴν τῶν «καθαρότητα» «στὶς Ἀριστερὰς δυνάμεις».

Ὁ F. M. Voltaire (1694-1778) τυγχάνει ἐκ τῶν πλέον φλογερῶν ὑπερμάχων τῶν ἰδεωδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ: τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου ἐναντι πάσης ἐξαρτήσεως καὶ λογοκρισίας, τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου νὰ θρησκεύει καὶ νὰ ζεῖ (ἠθικῆ) συμφῶνως πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς Λογικῆς, τῆς χειραφετήσεως τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς κηδεμονίας, τῆς Λογικῆς, ὡς τῆς μόνης δυνάμεως πρὸς ὑπέρβασιν παντὸς σκοταδισμού, φανατισμοῦ, προκαταλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, καὶ πορείας τῆς Ἀνθρωπότητος πρὸς τὴν πρόοδον καὶ τὸν πολιτισμὸν, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης διὰ τοῦ «ἐξανθρωπισμοῦ» τοῦ δικαίου κλπ.

Ὁ V. δὲν εἶχεν ἀντι-θρησκευτισμὸν, ἐνεφορεῖτο, ὅμως, ὑπὸ ἀντι-χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ ἀπέρριπτεν, ἐξ ἴσου πρὸς τὸν Θρησκευτικὸν φανατισμὸν, τὴν Ἄθειαν. Ἐξ αὐτοῦ προέρχεται ἡ ρῆσις: «Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε Θεός, θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπινοήσει τις ὅμως ὅλη ἡ Φύσις μᾶς φωνάζει, ὅτι Οὗτος ὑπάρχει». Οἱ λόγοι του εἶναι λογικοί: Οὗτος πιστεύει εἰς τὴν τάξιν, νομοτέλειαν καὶ ἁρμονίαν τῆς Φύσεως, ἥτις ἐπιτάσσει τὴν παραδοχὴν ἐνὸς Αἰτίου τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς τάξεως ταύτης τοῦ κόσμου. Εἰς τὴν πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ δὲν πιστεύει οὗτος, ἀκολουθῶν τὸν φιλοσοφικὸν Deismus ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Φυσικῆς τοῦ Newton περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ «ὠρολογοποιῦ». Ὁ Θεὸς δηλ.

16. P. Bayle, *Historisches und kritisches Wörterbuch*, ἐν: Rationalismus, ἐκδ. ὑπὸ R. Specht (1993), 268 ἐξ. Παρβλ. καὶ: H Küng, *Existiert Gott?* (1978), 226 ἐξ.

έποίησε ένα τέλειον Κόσμον, ὅστις δύναται νὰ «λειτουργεῖ», περαιτέρω, αὐτονόμως καὶ ἄνευ χρείας τῆς παρεμβάσεώς του. Ἡ πίστις αὕτη εἰς τὴν «λειτουργικότητα» τῆς Κοσμικῆς μηχανῆς, εἰς τὴν τάξιν καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῆς Ἀνθρωπότητος, ἐκλονίσθη, τελεσιδικῶς, ἰδίως μετὰ τὸν καταστροφικὸν σεισμὸν τῆς Λισσαβώνας (1755), ὅστις ἀπῆλθε 30.000 νεκρούς, καὶ τοὺς ἀκολουθήσαντας πολέμους, ἰδίως δὲ τὴν Γαλλικὴν ἐπανάστασιν (1789), ὅτε οἱ Διαφωτισταὶ περιέπεσαν εἰς ἀνυποληψίαν δι' ὑπερβολικὴν αἰσιοδοξίαν καὶ παραθεώρησιν τῆς δυνάμεως τοῦ κακοῦ καὶ ἠκολούθησεν ἡ πορεία πρὸς τὴν Ἀπαισιοδοξίαν (Pessimismus), μὲ ἐμφανῆ τὴν ἐπίδρασίν της καὶ ἐπὶ τοῦ V. κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του.

Ὁ V. εἶναι ὁπαδὸς τῆς Λογικῆς θρησκείας· πιστεύει, ὅτι ἡ Φύσις εἶναι λογικὴ καὶ δύναται ἀπ' ἑαυτῆς καὶ μέσῳ τῆς τάξεως τοῦ κόσμου νὰ ἀναχθεῖ εἰς τὸν Θεὸν καὶ νὰ πραγματώσῃ τὸ πρέπον καὶ τὸ ἀγαθόν. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ σχετικοποιεῖ οὗτος ὅλας τὰς *ἱστορικὰς* θρησκείας, εἰς τὰς ὁποίας θεωρεῖ νόθευσιν καὶ διαστροφήν τῆς γνησίας, λογικῆς, πίστεως δι' ἐπιγενῶν προσθηκῶν καὶ ἀλλοιώσεων. Ἡ Θρησκευτικὴ πίστις ἀνθρώπων καὶ Λαῶν βασιζέται ἐπὶ ἱστορικῶν «προκαταλήψεων». Οὗτοι υἰοθετοῦν ὡς ἀληθῆ καὶ ἀλάθητον τὴν Θρησκείαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθησαν καὶ ἀνετράφησαν, καὶ οὐδέποτε «προσεύχονται εἰς ἕνα ξένον Θεόν. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ἡ Θρησκεία, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη τις, ἀκριβῶς, τὸ ἰσχυρότατον; Ποῖος Χριστιανὸς θὰ προσήχητο, εἰς μίαν μάχην ἐναντίον τῶν Τούρκων, εἰς τὸν Μωάμεθ καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀγίαν Παρθένον»¹⁷; Τὸν Χριστιανισμὸν οὐχὶ μόνον σχετικοποιεῖ, ἀλλὰ καὶ ὑποβιβάζει ἐναντι ἄλλων, ἀρχαιοτέρων, ἱστορικῶν Θρησκειῶν τῶν Λαῶν τῆς Ἀσίας κλπ., εἰς τὰς ὁποίας θεωρεῖ, ὅτι διεσώθησαν πλέον *γνήσια* στοιχεῖα τῆς Λογικῆς θρησκείας ἢ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν. Πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐκφράζει θαυμασμὸν καὶ διακρίνει μεταξὺ πηγαίου καὶ γνησίου Χριστιανισμοῦ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ μεταγενεστέρου Χριστιανισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἱστορία εἶναι πλήρης ἐγκλημάτων, διαφθορᾶς καὶ νόθων δογμάτων. Γνωστὸς εἶναι ὁ V. ἰδίως διὰ τὸν Ἀντι-Κληρικαλισμὸν του. Οὗτος ἐμίσει τὸν Καθολικισμὸν διὰ τὴν συναλλαγὴν του πρὸς τὴν Κοσμικὴν ἐξουσίαν καὶ διὰ τὴν πάλιν του νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς «ἀληθείας» του διὰ τῶν κοσμικῶν μέσων τῆς δυνάμεως. Γνωστὴ εἶναι ἡ διαρκὴς προτροπὴ του κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας: «Écrasez l'Infâmes!» (Σκοτώστε τὴν Ἄτιμη). Ὅπως καὶ Bayle, θεωρεῖ ὁ V. τὴν

17. F. M. Voltaire, ἐν: Dictionnaire philosophique (μν. ἔργ.: Rationalismus, 299).

σημασίαν τῆς Θρησκείας εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῆς Ἠθικῆς, ἀπορρίπτων πᾶσαν δογματικὴν μετα-φυσικὴν. Προτροπὴ τοῦ εἶναι: «Πράττε τὸ ἀγαθόν, καὶ τότε ἔχεις, πράγματι, τὸν Θεόν»¹⁸.

Ὡς ἡ κορυφαία, ὅμως, πνευματικὴ προσωπικότης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Οὗτος ἐνεσάρκωσεν, εἰς τὸ τέλειον, τὰ ἰδανικὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ καί, συγχρόνως, ὑπερέβη αὐτήν, γενόμενος πρόδρομος μιᾶς νέας περιόδου, κατὰ τὸ ἀνάλογον τοῦ Πλάτωνος, τοῦ ὁποῦλου αἱ ἰδέαι ἐκτείνονται καὶ «ἐπέκεινα» τῆς κλασικῆς, Ἑλληνικῆς, περιόδου. Αἱ περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀπόψεις τοῦ R. διαπνέονται, βαθέως, ὑφ' ἑνὸς Πελαγיאτισμοῦ καί, ὡς ἐκ τούτου, συμπίπτουν πρὸς ἐκείνας τῶν ἄλλων Διαφωτιστῶν. Ἡ φύσις εἶναι εἰς τὴν ἀρχικὴν, πηγαίαν καὶ ἐγγενῆ, σύστασίν της ὑγιῆς, δηλ. λογικῆ καὶ ἠθικῆ. Ἡ θέσις αὕτη ἐναρμονίζεται καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν περὶ «παραδεισίου» καταστάσεως τῶν πρωτανθρώπων διδασκαλίαν. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Διαφωτισμὸς θεωρεῖ τὴν περαιτέρω ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ὡς πρόοδον πρὸς τὸ *τελειότερον*: ἐκ τοῦ σκότους πρὸς τὸ φῶς, καὶ ἐκ τοῦ μύθου, τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῆς βαρβαρότητος πρὸς τὴν γνῶσιν, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὸν πολιτισμόν, ὁ Rousseau ἀξιολογεῖ *ἀντιστρόφως* τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὸν πολιτισμόν, ἤτοι ὡς ἐξοδὸν ἐκ τῆς ὑγιούς, φυσικῆς, καταστάσεως πρὸς τὴν *διαφθορὰν καὶ τὴν κατάπτωσιν*, προελθοῦσαν, ἀκριβῶς, διὰ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Διαφωτισμὸς ἐβλεπε τὴν πρόοδον καὶ ἐναπέθετε τὰς ἐλπίδας «σωτηρίας» τῆς Ἀνθρωπότητος. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου προσεγγίζει, σαφῶς, ὁ R. τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ *ἀρχεγόνου καὶ μετα-πτωτικῆς* καταστάσεως, καθὼς καὶ προπατορικῆς

18. Ὁ R. Specht ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα περὶ Voltaire: «Ἡ βασικὴ θέσις τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τοῦ Voltaire ἀνάγεται εἰς τὸν Locke. Ἐχομεν ὅλην τὴν γνῶσιν μας ἐκ τῆς ἐμπειρίας... Ἡ Φύσις εἶναι, προφανῶς, καθ' ἓνα θαυμάσιον τρόπον τεταγμένη, καὶ ἡ τάξις αὕτη θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἓνα ἀπείρως σοφὸν Αἴτιον. Ὀνομάζομεν αὐτὸν Θεόν, καὶ ἡ ὑπαρξίς του εἶναι εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους βεβαία. Ἡ οὐσία του, ὅμως, εἶναι ἀγνωστος. Πάν, ὅ,τι θεολόγοι καὶ φιλόσοφοι προβάλλουν, ὅτι γνωρίζουν, εἶναι ἀναξιόπιστον. Πρὸ παντὸς ἀντιπᾶσκει εἰς τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀπείρως δυνατὸς καὶ ἀγαθός, ἡ συντριπτικὴ ἐμπειρία τῆς δυστυχίας καὶ ἀδίκου εἰς τὸν κόσμον τούτον... Λογικὴ καθίσταται ἡ πίστις εἰς τὸν θεὸν τότε καὶ μόνον, ὅταν ἀποκαθαρθεῖ αὕτη ἐκ τῶν παραποιήσεων διὰ τῶν ἱστορικῶν θρησκειῶν... Διότι ἡ γνῶσις προέρχεται ἐκ τῆς ἐμπειρίας, δὲν ἐνυπάρχουν ἐν ἡμῖν ἐμφυτοὶ ἐντολαὶ Ἠθικότητος» (μν. ἔργ.: Rationalismus, 295.296). Ὁ δὲ Chr. Helferich ἀναφέρει: «Τὸ μῖσος τοῦ Voltaire κατὰ τοῦ Κλήρου ἐνετάθη εἰς τὴν προκεχωρημένην ἡλικίαν του ἐξ αἰτίας τῶν περιπτώσεων φρικτῶν βασανιστηρίων καὶ θανατώσεων ἐκ Θρησκευτικῶν δῆθεν λόγων... Ὁ Voltaire κατανοεῖ ἑαυτὸν, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ ἄρθρον τοῦ "Ἄθεϊα", κατ' οὐδέ-

ἀμαρτίας, ἣτις θεωρεῖ τὸ «μετὰ» ὡς ἔκπτωσιν καὶ διαφθορὰν ἐκ τοῦ γνησίου. Ὅπως δὲ ὁ Χριστιανισμὸς θεωρεῖ καὶ ὁ R. μίαν «ἐπιστροφὴν» εἰς τὸ «πρὸς», εἰς τὴν «φύσιν», ὡς ἀδύνατον, στρέφει δὲ τὸ βλέμμα του πρὸς τὸ μέλλον, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἐσχατολογία, ὡς τὴν βελτίωσιν καὶ ὑπέρβασιν τοῦ παρόντος, ὡς τοῦ αἰῶνος τῆς ἀλλοτριώσεως καὶ τῆς διαφθορᾶς. Καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου συναντᾶται οὗτος μετὰ τῆς Μαρξιστικῆς, ἐσχατολογικῆς, ιδεολογίας.

Ὁ R. ἐσχεδίασε μίαν ἰδανικὴν εἰκόνα περὶ τῶν «φυσικῶν» ἀνθρώπων. Οὗτοι ἔζων, ἀρχικῶς, ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ἰσότητι, ἀναζητοῦντες τὰ πρὸς τὸ ζῆν καὶ διασταυρούμενοι πρὸς τεκνοποιίαν. Ἡ κατάστασις αὕτη ἥλλαξεν, ὅτε ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων κατέστη στατικὸς καὶ κοινωνικὸς, διὰ τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀποκτήσεως ἰδιοκτησίας, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ προέκυψαν τὰ ζητήματα καθημόντων καὶ δικαιωμάτων, δυνάμεως κλπ. Ἡ μεταπήδησις αὕτη ἐκ τῆς «φυσικῆς» εἰς τὴν «κοινωνικὴν» ζωὴν ἀποτελεῖ ἐκτροπὴν ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ γνησίου. Ἐκτοτε ἀρχίζει ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ ὁ πόλεμος μεταξὺ ἀτόμων καὶ λαῶν πρὸς ἀπόκτησιν καὶ διασφάλισιν ἐδάφους καὶ περιουσίας, ὅστις καὶ δημιουργεῖ τὰς «τάξεις» πλουσίων καὶ πτωχῶν, κυρίων καὶ ὑποτελῶν ἀνθρώπων καὶ λαῶν. Ἡ ἰδιοκτησία, λοιπὸν, εἶναι ἡ αἰτία παντὸς κακοῦ: τῆς ἀνελευθερίας καὶ τῆς ἀνισότητος, ὡς «ἡ μετάβασις ἐκ τῆς φυσικῆς εἰς τὴν ἀστικὴν ζωὴν» δι' αὐτῆς καθίσταται ὁ ἄνθρωπος, «τὸ ἔργον τῆς Φύσεως», «ἐν ἔργον τῆς Τέχνης»¹⁹. Πρὸς ὑπέρβασιν τῆς ἀλλοτριώσεως καὶ τῆς ἀρνητικῆς ταύτης καταστάσεως προτείνει ὁ R. τὴν σύναψιν τοῦ γνωστοῦ ὡς «κοινωνικοῦ συμβολαίου» (Contrat social), διὰ τοῦ ὁποίου διασφαλίζονται τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα τῆς

να τρόπον ὡς Ἄθεον... Οὗτος ἦτο Deist, ἀναγνωρίζει δηλ. ἐν ὑψιστον Ὄν, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλομεν λατρεῖαν» (*Geschichte der Philosophie* (1992²), 214.215).

19. J.-J. Rousseau, *Vom Gesellschaftsvertrag oder Grundsätze des Staatsrechts*, ἐν: R. Specht, μν. ἔργ.: *Rationalismus*, 79.81. Κατὰ τὸν Rousseau: «Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι, φύσει, ἀγαθός» (*Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen* I (1983⁴), 111). Ὅμως διὰ τοῦ προϊόντος ἐμπολιτισμοῦ του διεφθάρη. «Ὁ πρῶτος, ὅστις περιέφραξεν ἐν τμήμα Γῆς καί, μὲ θρασύτητα, εἶπε: "Αὐτὸ εἶναι δικό μου", καὶ εὗρεν ἀπλοῦκοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι τὸ ἐπίστευσαν, ἐγένεν ὁ ἀληθὴς ἰδρυτὴς τῆς Ἀστικῆς κοινωνίας. Πόσα, ἄραγε, ἐγκλήματα, πολέμους, φόνους, πόνους καὶ τρόμους δὲν θὰ εἶχεν ἀποφύγει ἡ Ἀνθρωπότης, ἐάν τις εἶχε τοὺς πασσάλους ἐκριζώσει ἢ τὴν τάφρον ἐπιχωματώσει καὶ ἐφάναζε πρὸς τοὺς ὁμοίους του: "Μὴ ὑπακούετε εἰς τὸν ἀπατεῶνα τούτον. Θὰ χαθεῖτε, ἐάν λημονήσετε, ὅτι οἱ καρποὶ ἀνήκουν εἰς ὅλους καὶ ἡ Γῆ εἰς σὺδένα» (αἰτόθι, 191). «Ὅλα, ὅσα προσέρχονται ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Ποιητοῦ τῶν ὄντων, εἶναι καλὰ καὶ ὅλα διαφθείρονται διὰ τῶν χειρῶν τῶν Ἀνθρώπων» (*Emil oder über die Erziehung* I (1963³), 11).

ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος μιᾶς κοινωνίας ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰ κοινὰ συμφέροντα αὐτῆς. Ὁ R. θεωρεῖ τὸ Κράτος ὡς ἐν Σῶμα, συνιστάμενον ἐκ μελῶν ἔτσι, ὥστε τὰ μέλη διακονοῦν τὸ Σῶμα, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι τὸ Σῶμα δὲν δύναται νὰ ὑπάρξει καὶ νὰ ζήσει ἄνευ τῶν μελῶν αὐτοῦ. Τὰ ἰδεώδη ταῦτα τοῦ R. περὶ ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος ἀπετέλεσαν οὐχὶ μόνον τὰ κύρια συνθήματα τῶν ὀπαδῶν τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ποικίλων ἰδεολογιῶν τόσον τοῦ Καπιταλισμοῦ, περὶ ἐλευθερίας, ὅσον καὶ τοῦ Σοσιαλισμοῦ, περὶ ἰσότητος καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης²⁰.

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς *Θρησκείας* αἱ ἰδέαι τοῦ Rousseau προσδιώρισαν βαθύτατα τὰς περαιτέρω ἐξελίξεις. Κατ' ἀρχὴν ἡ Θρησκεία ἔχει διὰ τὸν R. σημασίαν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν *πρακτικὴν, ἠθικὴν*, αὐτῆς ὄψιν. Τὰ «θετικὰ δόγματα» αὐτῆς οὐδένα ἐνδιαφέρουν. Ὁ καθεὶς ἔχει δικαίωμα νὰ πιστεύει, ὅτι θέλει περὶ «τοῦ Θεοῦ, ...τῆς μελλούσης ζωῆς, τῆς εὐδαιμονίας τῶν δικαίων καὶ τῆς κολάσεως τῶν κακῶν» κ.λπ. Τὰ Θρησκευτικὰ, ὅμως, «δόγματα», τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς «ἠθικῆς» τῶν πολιτῶν: ἐπὶ τῶν καθηκόντων τῶν ἐναντι τοῦ Κράτους, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «Κοινωνικοῦ Συμβολαίου», ἀφοροῦν

20. Ὁ J.-J. Rousseau διατυπώνει ὡς ἀκολούθως τὰς ἀπόψεις του: «Τὸ βασικὸν πρόβλημα, τὴν λύσιν τοῦ ὁποῦ ἐπιζητεῖ ἡ Κοινωνικὴ Σύμβασις», εἶναι, «νὰ εὑρεθῆ εἰς τύπος συνεταιρισμοῦ, ὅστις, μὲ ὅλην τὴν, κοινὴν, δύναμιν, νὰ ὑπερασπίζει καὶ νὰ προστατεύει τὸ πρόσωπον καὶ τὴν περιουσίαν ἐκάστου μέλους, καὶ διὰ τοῦ ὁποῦ ἐκαστος, καίτοι εἶναι ἠνωμένος μὲ ὅλους, νὰ ὑπακούει μόνον εἰς ἑαυτὸν καὶ νὰ παραμένει, ἀκριβῶς, ἐλεύθερος, ὅπως ἦτο καὶ πρότερον». Ὁρίζει δὲ οὕτως τὴν Κοινωνικὴν Σύμβασιν ὡς ἀκολούθως: «Ἀπὸ κοινοῦ θέτομεν ὅλοι, ἕκαστος ἐξ ἡμῶν, τὸ Ἄτομόν του καὶ ὅλην τὴν τὴν δύναμιν, ὑπὸ τὸν ἑμιστον Νόμον τῆς κοινῆς βουλήσεως καὶ ἀποδεχόμεθα, ὡς Σῶμα, κάθε Μέλος ὡς ἀχώριστον μέρος τοῦ ὅλου». «Τὸ κοινωνικὸν Ἐγὼ» ἢ «τὸ δημόσιον τοῦτο πρόσωπον, ποῦ προκύπτει ἐκ τῆς συμβολῆς ὅλων, ἔφερε, πρότερον, τὸ ὄνομα Polis» κ.λπ., καὶ παριστᾷ «τὴν μετάβασιν ἐκ τῆς Φυσικῆς εἰς τὴν Ἀστικὴν κατάστασιν», καὶ «ἐκ τῆς Φυσικῆς ἐλευθερίας» εἰς τὴν «Ἀστικὴν ἐλευθερίαν», μὲ συνέπειαν «τὴν ἀπώλειαν πλειόνων, φυσικῶν, πλεονεκτημάτων», ἀλλὰ καὶ τὸ κέρδος «τῆς περιουσίας, τὴν ὁποῖαν κατέχει», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Φυσικὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποῖαν «ἡ Ἰδιοκτησία ἦτο ἡ συνέπεια τῆς δυνάμεως ἢ τοῦ δικαίου τοῦ πρώτου Κατέχοντος». Ὡσαύτως θὰ πρέπει τὸ Κοινωνικὸν τοῦτο Συμβόλαιον νὰ συμβάλλει εἰς τὴν πραγμάτων «μιᾶς ἠθικῆς καὶ νομικῆς Ἰσότητος, ἀντὶ τῆς Φυσικῆς Ἀνισότητος, τὴν ὁποῖαν ἐπιβάλλει ἡ Φύσις μεταξὺ τῶν Ἀνθρώπων, οὕτως, ὥστε οἱ Ἄνθρωποι, οἵτινες εἶναι κατὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴν εὐφυϊαν ἄνιστοι, νὰ γίνωσιν ὅλοι, διὰ τῆς Συμβάσεως καὶ τοῦ δικαίου, ἴσοι». Εἰς μίαν τοιαύτην Κοινωνίαν, «ὁ Μονάρχης οὐδέποτε θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβαρύνει ἕνα Πολίτην περισσότερον ἢ ἕνα ἄλλον» καὶ «ὁπῆρ τῆς Πατρίδος θὰ πρέπει νὰ πολεμοῦν ὅλοι». «Οὐδὲν εἶναι επικινδυνότερον ἢ ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων ἐπὶ τῶν δημοσίων πραγμάτων», ἢ δὲ Πολυτέλεια (Luxus) «διαφθείρει Πλούσιον καὶ Πτωχόν, τὸν ἕνα διὰ τῆς κατοχῆς, τὸν ἄλλον διὰ τῆς λαϊμαργίας». «Λαμβάνει τις τὴν ἐννοίαν εἰς ὅλην τὴν ὀξύτητα τῆς σημασίας της, τότε

ἀμέσως τὴν Κοινωνίαν. «Οἱ ὑπῆκοοι εὐθύνονται ἔναντι τοῦ Ἄρχοντος περὶ τῶν ἀπόψεων τῶν μόνων ὡς πρὸς τὴν σημασίαν αὐτῶν διὰ τὰ κοινά. Διὰ τὸ Κράτος ἔχει μεγάλην σημασίαν, νὰ ἔχει ὁ κάθε πολίτης μίαν Ἐρησκείαν, διὰ τῆς ὁποίας ἀγαπᾷ οὗτος τὰ καθήκοντά του. Ἦτοι: τὰ Δόγματα τῆς Ἐρησκείας ἐνδιαφέρουν τὸ Κράτος καὶ τὰ μέλη του μόνον, καθ' ὅσον σχετίζονται πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ πρὸς τὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ὀφείλουν νὰ ἐκπληρῶνουν οἱ πιστεύοντες ἔναντι τῶν ἄλλων ἀτόμων. Πέρα τούτων μπορεῖ νὰ ἔχει, κατὰ βούλησιν, ὁ καθεὶς ἀπόψεις, ἄνευ ἀναφορᾶς του πρὸς τὸν Ἄρχοντα,... οὐχί, ὅμως, καὶ ἀπόψεις περὶ κοινωνικῆς συμβιώσεως, αἵτινες καθιστοῦν ἀνίκανον τὸ ἄτομον, νὰ εἶναι καλὸς πολίτης καὶ πιστὸς ὑποτελής». Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, τῆς πίστεως δηλ. εἰς «ἀρνητικὰ δόγματα», τῶν ὁποίων κύριον γνώρισμα εἶναι ἡ «Intoleranz» (ἀνελευθερία, φανατισμός), δικαιούται ὁ Ἄρχων «νὰ ἐξορίσει ἐκ τοῦ Κράτους» τὸν πολίτην τούτον, «οὐχὶ ὡς Ἄθεον, ἀλλ' ὡς ἓνα, ὅστις ἀντιμάχεται τὴν συμβίωσιν καὶ εἶναι ἀνίκανος νὰ ἐκτιμᾷ, σοβαρῶς, τοὺς νόμους καὶ τὴν δικαιοσύνην, καὶ νὰ θυσιάζει τὴν ζωὴν του εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ καθήκοντος». Ὁ παραβάτης «τῶν Δογμάτων τῆς ἀστικῆς Ἐρησκείας» θὰ πρέπει «νὰ τιμωρεῖται μὲ τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου»²¹. Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ R. περὶ τῶν κινδύνων, ποὺ ἐγκυμονοῦν τὰ Ἐρησκειτικὰ δόγματα, καθὼς καὶ τῶν ἀρνητικῶν, ἠθικῶν, ἐπιπτώσεων ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν καὶ τῆς λειτουργίας τῆς κοινωνίας, εἶναι, ἐξόχως, ἐπίκαιροι ἰδίως σήμερον, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀναβιώσεως τῆς Ἐρησκειτικότητος, ὡς Ἐρησκείας τοῦ Παραλόγου, τοῦ Ἀποκρυφισμοῦ καὶ Σατανισμοῦ, μὲ θύματα οὐχὶ μόνον τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν εὐρύτερον κοινωνικὸν χῶρον²².

Ἐδῶ, ὅμως, ἡ Ἐρησκεία μεταβάλλεται εἰς μέσον πρὸς σκοπὸν. Τὸ Κράτος χρειάζεται καλοὺς πολίτας: πειθηνίους εἰς τὰς ἐπιταγὰς

κατανοεῖ, ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε γνησία Δημοκρατία οὔτε καὶ πρόκειται νὰ ὑπάρξει» (ἀνωτ. μν. ἔργ.: Rationalismus, 78 ἐξ.).

21. J.-J. Rousseau, *Vom Gesellschaftsvertrag...*, ἐν: μν. ἔργ.: Rationalismus, 88-89.

22. Ὁ κόσμος, καὶ ἰδίως ὁ «πολιτισμένος», ἦτοι Εὐρώπη καὶ Ἀμερικὴ, ἔχει πλημμυρίσει μὲ παραθηρησκειτικὰς Αἰρέσεις Ἀποκρυφισμοῦ καὶ Μαύρης Μαγείας, μὲ κύριον γνώρισμα «τὸ Σέξ καὶ τοὺς φόνους», κατὰ τὰς μυστικὰς τελετουργίας των, οὐχὶ μόνον Ζῶων, ἀλλὰ καὶ Ἀνθρώπων, κυρίως δὲ Νηπίων. «Τὸ Club 700», — μίαν κίνησιν Χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν εἰς Ἀμερικὴν, ἀγωνιζομένη κατὰ τῆς Μαύρης Μαγείας —, «ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τῶν θυσιαζομένων παιδιῶν εἰς μερικὰς χιλιάδας, ἑτησίως» (B. Wenisch, *Satanismus* (1989²), 21 ἐξ.· πρβλ. καὶ κατωτέρω περὶ Μαγείας).

του, εις τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων ἔναντι τῆς «ἐπιγείου» Πατρίδος, εις τὴν διεξαγωγὴν «ιερώων» πολέμων καὶ Σταυροφοριῶν κατὰ τῶν «ἀπίστων», τῶν βαρβάρων, τῶν ἄλλο-εθνῶν κλπ. Ἡ Θρησκεία μεταβάλλεται, ἐδῶ, εις σταθεροποιητικόν, *κοινωνικόν*, παράγοντα, μὲ κύριον γνώμονα τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους. Καί, φυσικῶς, μία Θρησκεία, ἥτις θὰ διεκήρυττεν: «*Οὐκ ἔχομεν ἄδε μένουσαν Πόλιν...*» ἢ: «*Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δούλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ*» πάντες γὰρ ὑμεῖς Εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Ἐβρ. 13, 14· Γαλ. 3, 28), θὰ ἦτο οὐχὶ μόνον ἄχρηστος, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνος διὰ τὸ κράτος τοῦ Καίσαρος. Οὕτως ὁ Σταυρός, τὸ κατ' ἐξοχὴν σύμβολον τῆς ἀδυναμίας εἰς τὸν κόσμον «*τούτον*» τῆς δυνάμεως καὶ τῆς βίας, γίνεται τρόπαιον νίκης καὶ θριάμβων τῶν «*εὐσεβῶν*» Βασιλέων καὶ τῶν πιστῶν «*ὀπαδῶν*» τοῦ Θεοῦ κατὰ τῶν Βαρβάρων καὶ τῶν ἀπίστων. Ἡ ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ διδάσκει, ὅτι δὲν ὑπῆρξε «*χριστιανικόν*» ἔθνος, τὸ ὁποῖον δὲν αὐτο-προεβλήθη ὡς ὁ «*ἐκλεκτός*» Λαὸς τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπολαύει τῶν θείων προνομίων τῆς εὐημερίας καὶ τῆς εὐδαιμονίας ἔναντι τῶν «*ἀπίστων*», οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑποτελεῖς καὶ δυστυχησμένοι. Καί, βεβαίως, χριστιανικὰ ἔθνη δὲν ὑπάρχουν, ὑπάρχει δὲ μόνον ἡ Ἐκκλησία, φέρουσα ὑπερ-εθνικὸν χαρακτήρα!

Ἐκεῖ, ὅμως, ἔνθα ἐδημιούργησε ὀλόκληρον πνευματικὸν ρεῦμα ὁ Rousseau εἶναι αἱ περὶ τῆς «*οὐσίας*» τῆς Θρησκείας ἀπόψεις του: Ἡ Θρησκεία δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν Λογικὴν (Rationalismus) οὔτε μὲ τὴν Ἠθικὴν (Pietismus), ἀλλ' εἶναι *Αἴσθημα*. Ἡ Λογικὴ ὑποτάσσει εἰς τὴν σκοπιμότητα, ἡ δὲ Ἠθικὴ εἰς τὴν ματαιότητα. Τὸ Αἴσθημα εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς καρδίας, ἡ πηγαία δύναμις τῆς ὑπάρξεως νὰ διακρίνει μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ καὶ νὰ ἀγαπᾷ, ἄνευ ὑπολογισμῶν. Ἡ Ἀγάπη δὲν εἶναι ἠθικὴ, ἔργον κλπ., ἀλλ' εἶναι φλεγόμενη λαμπάς, ἡ Βάτος, ἡ φλεγόμενη καὶ οὐ καιομένη, διαρκῆς θερμὴ τῆς καρδίας πρὸς προσφορὰν καὶ θυσίαν. Μόνον τὸ εἶδος τοῦτο τῆς Θρησκείας ἀνυψώνει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἀποδίδει τὴν πρέπουσαν εἰς αὐτὸν ἀξίαν καὶ τιμὴν, ἥτοι καθιστᾷ αὐτὸν ἄνθρωπον καὶ οὐχὶ ὄργανον. Τὸ Αἴσθημα θέτει τὸ ἄτομον εἰς τὴν προσήκουσαν σχέσιν πρὸς τὸ Ὄλον, πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ νόημα τῆς Ζωῆς τοῦ κόσμου, ἡ δὲ Λογικὴ θεωρεῖ τὰ πάντα ἐν σχέσει πρὸς τὸ Ἐγώ, πρὸς τὸ ἴδιον συμφέρον. Αἱ ἰδέαι αὗται τοῦ R. προοιωνίζουσιν μίαν ὑπέρβα-σιν τοῦ θεολογικοῦ Intellektualismus καὶ Moralismus καὶ μίαν στρο-φὴν πρὸς ἀγιογραφικὰς κατηγορίας τοῦ μυστηρίου καὶ τοῦ παραδό-ξου, τῆς βουλήσεως καὶ τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν δὲ θὰ λάβει τὴν ἀρ-χὴν του τὸ ἐπακολουθῆσαν ρεῦμα τοῦ θρησκευτικοῦ Irrationalismus

καὶ τῆς Romantik, καθὼς καὶ ἡ πάλῃ τοῦ Ἀτόμου νὰ ἐπανεύρει νόημα καὶ ἀξίαν καὶ νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ ἀθειστικοῦ ὕλισμοῦ, εἰς τὴν σκοπιμότητα τοῦ ὁποῖου ὑπέταξεν αὐτὸν ἡ ἐπιστημο-τεχνικὴ πρόοδος²³.

β') Ὁ Empirismus.

Ἐξόχως μεγαλυτέρας σημασίας, ὅμως, εἶναι ὁ Ἀγγλικὸς Διαφωτισμὸς διὰ τὴν διάδοσιν καὶ ἐξέλιξιν νέων, ριζοσπαστικῶν, ἰδεῶν, — συνυφασμένος ὢν μὲ τὸ πρακτικὸν πνεῦμα τοῦ ἀγγλικοῦ Individualismus —, αἱ ὁποῖαι ἐπηρέασαν βαθύτατα τὴν ἐναντι τῆς Θρησκείας στάσιν τῆς Δυτικο-Ευρωπαϊκῆς διανοήσεως. Ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἐκ τῆς Ἀγγλίας ἀφωρμήθησαν ὠρισμένα φωτεινὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἤσκησαν πολλαπλὴ κριτικὴν κατὰ τοῦ θεολογικοῦ Λογικισμοῦ τῶν Σχολαστικῶν, ἤδη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Μεσαίωνος, ὅπως οἱ: J. Scotus Eriugena, ὅστις πανθεῖζει, ἐξαίρων ὑπερμέτρως τὸ «κοσμικόν» τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν *αὐτάρκειαν* τοῦ κόσμου, Duns Scotus (μεταξὺ 1270 καὶ 1308), ἀποδίδων τὸ πρωτεῖον εἰς τὴν *Βούλησιν* ἐναντι τῆς Λογικῆς, τὴν ὁποῖαν ἐξῆρε Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, καὶ ἀνατρέπων, οὕτω, τὴν περὶ Θεοῦ εἰκόνα καὶ τὸ γνωσιολογικὸν ἐρώτημα, W. Ockham, ὅστις συντάσσεται πρὸς τὸν Nominalismus, ἀπορρίπτων τὴν ὑπαρξιν *αὐτοτελῶν* εἰδῶν καὶ ἰδεῶν, καὶ προετοιμάσας, οὕτω, τὸ ἔδαφος διὰ τὸν ἐπελθόντα Empirismus, καί, τέλος, ὁ R. Bacon, ὅστις στρέφει τὴν προσοχὴν του πρὸς τὴν διὰ τῆς *ἐμπειρίας* ἀποκτωμένην γνῶσιν καὶ ἐξαίρει ταύτην ὡς ἀναγκαίαν πηγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας καὶ προόδου.

Ἐξ Ἀγγλίας κατήγετο καὶ ὁ Francis Bacon (1561-1626), ὅστις λογιζέται ἐκ τῶν πρωτοπόρων τοῦ ἀγγλικοῦ Empirismus²⁴. Ὁ Bacon

23. Ὁ Rousseau «στρέφεται κατὰ τοῦ Atheismus καὶ τοῦ Materialismus τοῦ Diderot καὶ τῆς Σχολῆς του, καθὼς, ἐπίσης, καὶ κατὰ τῆς μεταφυσικῆς τῶν περὶ Θεοῦ ἀποδείξεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀντικείμενον οὐχὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς λογικῆς, ἀλλὰ τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς καρδίας. Οὐχὶ ἡ ἔφεσις πρὸς μάθησιν καὶ τὸ Νοεῖν, ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς πίστεως γεννωμένη πεποίθησις συνιστοῦν τὸ στοιχειώδες ἐν τῇ ζωῇ. Μία τοιαύτη αἰσθηματικὴ πίστις εἰς τὸν Θεόν, ἄνευ τῶν ἐλιγμῶν διὰ τῶν σοφισμάτων τῆς Λογικῆς, καί, συνάμα, ἡ πίστις εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ εἰς τὴν ἀθανασίαν, συνιστοῦν ἀληθινὴν καὶ, συγχρόνως, αὐτάρκη θρησκείαν» (J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie* II (1963²), 255).

24. Ὁ G. Gawlick (*Empirismus*, ἐν: Reclam 9914/1991, 9-10) διατυπώνει τὰς βασικὰς θέσεις τοῦ Empirismus ὡς ἀκολούθως: «Ὅστις ἀποδέχεται τὸν Empirismus, ἐπιζητεῖ νὰ ἐπιβάλλει ταῦτον εἰς ὅλην τὴν Φιλοσοφίαν: Οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Γνωσιο-Θεωρίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς δυνατὰς περιοχὰς ἀναγνωρίζει οὗτος τὸ δεδομένον τῆς ἐμπειρίας ὡς ἀφετηρίαν καὶ ὡς κριτήριον τῶν συλλογισμῶν του. Οὗτος ἐπιζητεῖ παν-

θέτει θέμα μεθόδου τῆς ἐπιστήμης πρὸς ἔρευναν καὶ πρὸς γνῶσιν. Οὗτος ἀπορρίπτει τὴν ἀριστοτελικὴν-σχολαστικὴν, ἀπαγωγικὴν, μέθοδον, ἣτις, ἀφορμωμένη «ἐξ ὠρισμένων ἀρχῶν καὶ δογμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεδίδοτο τυφλὴ πίστις καὶ ἀσφάλεια διὰ τῆς παραδόσεως», ἐνέτασσε καὶ ὑπέτασσε ὅλα τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα εἰς τὸ προ-επινοηθέν, λογικόν, τοῦτο «μοντέλλον», χωρὶς, ὅμως, καὶ νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἐπαλήθευσιν αὐτῶν διὰ τῆς πραγματικότητος. Ἐντὶ δὲ ταύτης εἰσάγει οὗτος, ὡς «*Novum Organon*» τῆς ἐπιστήμης, τὴν ἐπαγωγικὴν μέθοδον (*Induktion*), ὡς «τὸν ἀληθινὸν δρόμον» πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ τὴν ἀλήθειαν²⁵, ὅστις ἀφορμάται ἐκ τῶν κάτω: ἐκ τοῦ συγκεκριμένου καὶ ἐπὶ μέρους, ἐκ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἐντυπώσεων, καὶ ἐκεῖθεν, διὰ τῆς συλλογῆς ἐπὶ μέρους πληροφοριῶν καὶ γνώσεων, προβαίνει εἰς τὴν διατύπωσιν μερικῶν καὶ, περαιτέρω, γενικῶν καὶ γενικωτάτων ἀρχῶν. Ἀφετηρία, λοιπόν, ἀλλὰ καὶ πηγὴ πάσης γνώσεως εἶναι ὁ κόσμος τῶν Αἰσθητῶν καὶ ἡ δι' αὐτοῦ ἀποκτωμένη ἐμπειρία καὶ γνῶσις, μέσῳ τῶν Αἰσθήσεων, ἐνῶ ἄλλαι προτάσεις καὶ θεωρίαι, διατυπούμεναι ἐκτὸς τοῦ χώρου τούτου, ὅπως π.χ. αἱ μετα-φυσικαί, εἶναι κεναὶ περιεχομένου καὶ νοήματος, ἢ, ὅπως ἀρέσκειται νὰ ὀνομάζει οὗτος ταύτας, «ἀνωφελῆς *Sophistereia*». Ἡ *Induktion* «συνάγει ἐκ τῶν Αἰσθήσεων καὶ τοῦ καθ' ἕκαστον τὰς Ἀρχάς, διὰ διαρκοῦς καὶ βαθμιαίας ἀνόδου, διὰ νὰ καταλήξει, τελικῶς, εἰς τὸ Γενικώτατον» (30)²⁶.

Ὁ Bacon ἔχει ἐπίγνωσιν τῶν δυσκολιῶν ἐφαρμογῆς τῆς νέας

τοῦ, ὅσον ἐνδέχεται, νὰ ἀντεπεξέλθει, ἄνευ *a priori* ἐννοιῶν ἢ ἀρχῶν. Οὗτος προχωρεῖ, ὅπως ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμων, ἐκ τοῦ καθ' ἕκαστον πρὸς τὸ γενικόν, καὶ διατηρεῖ μίαν σαφῆ ἐπιφύλαξιν ἐναντι τῆς Μεταφυσικῆς, ἣτις παραμένει ἐπὶ τοῦ γενικοῦ. Οὗτος δὲν τρέφει μεγάλον σεβασμὸν πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν παράδοσιν, ἣτις, κατὰ τὸ πλεῖστον, δὲν ἐπιμαί ὑπὲρ τὸ δέον τὴν ἐμπειρίαν καὶ ρέπει, μᾶλλον, πρὸς τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν. Οὗτος ἀποκτᾷ βεβαιότητα, ὅτι ἡ Φιλοσοφία δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ κρύπτεται ὀπίσω τῶν Ἐπιστημῶν, ὅταν στρέφεται, μὲ σοβαρότητα, πρὸς τὴν ἐμπειρίαν. Ὅστις θεωρεῖ τὸν *Empirismus* οὐχὶ ὡς δόγμα, ἀλλ' ὡς μέθοδον, οὐδεμίαν ἀφορμὴν ἔχει νὰ ἐκλαμβάνει αὐτὸν ὡς ἀπηρχαιωμένον τούναντίον: θὰ εὕρισκε αὐτὸν ζωτικὸν καὶ γόνιμον».

25. F. Bacon, *Novum Organum* (1620), ἐν: μν. ἔργ.: *Empirismus*, 35.30. Αἱ περαιτέρω σελίδες ἐκ τοῦ ἔργου τούτου παρατίθενται ἐντὸς τοῦ κειμένου.

26. Καὶ ἀλλαγῆ ἀναφέρει ὁ Bacon: «Ἐκ τῶν ἐπιστημῶν μπορεῖ νὰ ἀναμένει τις τότε καὶ μόνον κατὶ καλόν, ὅταν ἀναβαίνει ἐπὶ μιᾶς ὀρθῆς κλίμακος, ἐκ βαθμίδος πρὸς βαθμίδα, ἄνευ διακοπῆς ἢ ἀλμάτων, ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον πρὸς τὰς κατωτέρας ἀρχάς, ἐκεῖθεν δὲ πρὸς τὰς μεσωτέρας, αἵτινες ὑψοῦνται ἢ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, καὶ, τελικῶς, πρὸς τὰς γενικωτάτας» (47). «Μόνον δύο ὁδοὶ ὑπάρχουν καὶ δύνανται νὰ ὑπάρξουν πρὸς ἔρευναν καὶ ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας... Ὁ εἰς θέτει, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀφηρημένως καὶ ἀνωφελῆς γενικότητα, ὁ δὲ ἄλλος ἀνηψοῦται, βαθμιαίως, πρὸς ὅ,τι ἐκ φύσεως εἶναι, ὄντως, γνωστότερον» (30).

ταύτης ἐπιστημονικῆς μεθόδου, τῆς ὁποίας τὸ βασικὸν πρόβλημα εἶναι αἱ Αἰσθήσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπόκεινται εἰς «πλήθος πλανῶν»: «αἱ ἐντυπώσεις τῶν Αἰσθήσεων εἶναι πλημμελεῖς, διότι αἱ Αἰσθήσεις ἀστοχοῦν καὶ ἐξαπατοῦν» (36). Διὸ καὶ ἐπιζητεῖ νὰ ἐνισχύσει τὴν μέθοδον ταύτην διὰ τῶν ἀκολουθῶν ὑποστηρικμάτων:

α) διὰ τοῦ *πειράματος*: «Ἡ ἐξόχως καλλίστη ἀναγωγή εἶναι ἡ ἐμπειρία, καθ' ὅσον ἐπιμένει αὕτη ἐπὶ τοῦ Πειράματος» (37). «Τότε καὶ μόνον θὰ ὑπάρξει βάσιμος ἐλπίς περαιτέρω προόδου τῶν ἐπιστημῶν, ἐὰν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως διεξάγεται πλήθος πειραμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἄμεσον ὄφελος, ἀλλὰ συμβάλλουν μόνον εἰς τὴν ἀνακάλυψιν αἰτίων καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν ἀρχῶν. Ταῦτα ὀνομάζω διαφωτιστικὰ πειράματα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀποδοτικὰ» (45.38).

β) Διὰ τῆς χρήσεως τῆς *Λογικῆς*. Ὁ Bacon ἀποφεύγει τὰ ἄκρα τοῦ Logizismus καὶ τοῦ Empirismus ὡς ἀκολουθῶς: «Ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐκαλλιέργησαν, μέχρι τούδε, τὰς ἐπιστήμας ὑπῆρξαν ἢ Empiriker ἢ Dogmatiker. Οἱ Empiriker φέρονται ὅπως οἱ μύρμηκες: συλλέγουν μόνον καὶ καταναλίσκουν· οἱ Rationalisten δὲ ἐργάζονται ὡς αἱ ἀράχνη: παράγουν τὸ δίκτυόν των ἐξ ἑαυτῶν. Ἡ μέθοδος τῆς μελίσης κατέχει τὸ μέσον μεταξύ ἀμφοτέρων: συλλέγει τὸ ὑλικὸν ἐκ τῶν ἀνθέων τοῦ κήπου καὶ τοῦ ἀγροῦ, ἀλλὰ μεταποιεῖ καὶ ἐπεξεργάζεται τοῦτο διὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως. Τὸ ἀληθινὸν ἔργον τῆς Φιλοσοφίας ἔχει ὁμοιότητα πρὸς αὐτό: οὔτε ἀποκλειστικῶς οὔτε δὲ καὶ ὑπερδεόντως στηρίζεται ἐπὶ τῶν δυνάμεων τοῦ πνεύματος, καὶ οὔτε ἀφομοιώνει τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον προσφέρουν ἡ φυσικὴ ἔρευνα καὶ τὰ μηχανικὰ πειράματα, ἀναλλοιώτως, εἰς τὴν μνήμην, ἀλλὰ μεταποιεῖ καὶ ἐπεξεργάζεται αὐτό, προσηγουμένως, διὰ τοῦ Λογικοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, ἐλπίζει τις νὰ προκύψει, ἐξ ἐνὸς πλέον στενοῦ καὶ σταθεροῦ συνδυασμοῦ τῶν δύο τούτων πλεονεκτημάτων (τοῦ πειράματος καὶ τοῦ λογικοῦ), καλόν τι» (42). Διὰ τῶν ἀπόψεων τούτων, διὰ τῶν ὁποίων συμπαρατάσσει ὁ Bacon μετὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τὸ Λογικὸν ὡς ἰσοδύναμον πηγὴν γνώσεων καὶ ὡς αὐτοδύναμον πνευματικὸν παράγοντα καὶ οὐχὶ ὡς ἐπιγενὲς προσὸν τῶν Αἰσθήσεων, ἀπομακρύνεται ἐκ τοῦ συνεποῦς Empirismus.

γ) Τέλος ἀπαιτεῖ οὗτος τὴν κάθαρσιν τοῦ Λογικοῦ ἐκ τῶν παντὸς εἶδους *προκαταλήψεων* καὶ τῶν «*εἰδώλων*» (Idola): «ἐκ τούτων θὰ πρέπει τὸ Λογικόν, ἐξ ὀλοκλήρου, νὰ ἀπελευθερωθεῖ καὶ νὰ καθαρθεῖ» (36). «Υπάρχουν δὲ τέσσαρα εἶδη, τὰ ὁποῖα διακατέχουν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα»: Τὰ εἰδῶλα τοῦ ἀνθρώπινου γένους (idola tribus), προερχόμενα ἐκ τῆς παρανοήσεως, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον Λογικὸν ἀντικατοπτρίζει, ἐπακριβῶς, τὴν κοσμικὴν πραγματικότητα, ἐνῶ, εἰς

τὴν πραγματικότητα, «ὄλαι αἱ ἐντυπώσεις τῶν Αἰσθήσεων, καθὼς καὶ τοῦ Πνεύματος, λαμβάνουν χώραν κατὰ τὸ μέτρον τοῦ ἀνθρώπου, καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ μέτρον τοῦ κόσμου» (34). Ἐδῶ ἀπορρίπτει ὁ Β. τὴν περὶ ἀντιστοιχίας τοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου πρὸς τὸν κοσμικὸν Λόγον θεωρίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. β) «Τὰ εἰδῶλα τῶν Σηλαίων εἶναι τὰ εἰδῶλα τῶν καθ' ἕκαστον ἀτόμων (idola specus), προερχόμενα ἐκ διαφορετικῆς ἀγωγῆς, συνηθειῶν, σχέσεων, περιβάλλοντος, ἀντιλήψεων κλπ. γ) Τὰ εἰδῶλα τῆς Ἀγορᾶς (idola fori), πηγάζοντα ἐκ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ κυρίως διὰ τῆς κοινῆς γλώσσης, τῆς ὁποίας «αἱ λέξεις ἀσκοῦν βίαν ἐπὶ τοῦ Λογικοῦ καὶ φέρουν εἰς πλήρη σύγχυσιν». Σπουδαίας σημασίας τυγχάνει ἡ παρατήρησις αὕτη, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιστάται ἡ προσοχὴ ἐπὶ τῆς σχέσεως Λογικῆς καὶ Γλώσσης. δ) Καὶ τέλος, τὰ εἰδῶλα τοῦ Θεάτρου (idola theatri), εἰς τὰ ὅποια περιλαμβάνονται ποικίλαι φιλοσοφικαὶ καὶ θεολογικαὶ θεωρίαι, «ἰσχύουσαι, διὰ τῆς παραδόσεως, ὡς τυφλὴ πίστις», ἀλλ' οὔσαι, τῷ ὄντι, «πλάσματα φαντασίας» (Fabeln). Ὅπως εἶναι αὐτονόητον, τὸ πρόγραμμα τοῦτο τοῦ Βacon περὶ καθάρσεως τοῦ Νοῦ ἐκ τῶν ποικίλων προκαταλήψεων τυγχάνει ἀδύνατον καὶ οὐτοπικόν, παρέχει, ὁμως, τὸ σίγμα τῶν κριτηρίων ἐφαρμογῆς του, πρὸς τὰ ὅποια θὰ στραφεί, περαιτέρω, ὁ συνεπὴς Empirismus, τ.ἔ. τῆς ἀποκλειστικῆς στροφῆς του πρὸς τὴν ἐμπειρίαν, ὡς τὴν μόνην πηγὴν γνώσεως. Ἔτσι τὰ μετα-φυσικὰ περιεχόμενα τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Θεολογίας θὰ ἀπορριφθοῦν ὡς κενὰ νοήματος καὶ μυθοποιῖα (Fabeln). «Ἐκτὸς τούτου, ἕτερος δρόμος πρὸς τὸ βασιλεῖον τῶν ἀνθρώπων, βασιζόμενος ἐπὶ τῶν ἐπιστημῶν, δὲν ὑπάρχει» (36)²⁷!

27. Πρβλ. καὶ: K. Schilling (*Philosophie der Technik*, 1968): «Ὁ Bacon οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει διὰ τὴν Φυσικὴν, παρὰ τὰ ἀντιθέτως ἐνίοτε, λεγόμενα. Ὅπως περιγράφει οὗτος τὴν ἐμπειρίαν, ὅτι π.χ. διὰ νὰ γνωρίσει τις, τί εἶναι Θερμότης, θὰ πρέπει νὰ συλλέξει, ἀρχικῶς, τὰ φαινόμενα — Θερμότης τῆς φωτιᾶς, τοῦ ἡλίου, τῆς κόπρου τῶν ἀλόγων, τοῦ σώματος τῶν ζώων κλπ. —, διὰ νὰ σχηματίσει ἐξ αὐτῶν μίαν γενικὴν καὶ συγκριτικὴν ἔννοιαν, οὐδεὶς Φυσικὸς μπορεῖ νὰ ἐργασθεῖ, — τοῦτο εἶναι σοφία τῶν Ἀλχημιστῶν. Καὶ μὲ τὰ πολύκροτα «εἰδῶλά» του, τὴν ἀπάλειψιν προκαταλήψεων, κρῶσει οὗτος εἰς τὴν Φυσικὴν, ἤδη πρὸ πολλοῦ, ἀνοικτὰς θύρας» (159-160). Τὸν Bacon συγκρίνει ὁ Sch. πρὸς τὸν Machiavelli, ὅστις «ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζει καὶ νὰ γνωρίζει τις, ἐπακριβῶς, τὰ πάθη καὶ τὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀνθρώπων οὐχὶ ὡς αὐτοσκοπὸν ἢ πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐπινοεῖ, ἐκ τῆς γνώσεως ταύτης, τὰ μέσα πρὸς καθυπόταξιν τῶν ἀνθρώπων... Μεταβιβάζει τις τὴν μέθοδον ταύτην περὶ τρόπων τῶν ἀνθρώπων καὶ λαῶν ἐπὶ τῆς Φύσεως καὶ τῶν δυνάμεών της, τότε ἔχομεν τὸν μνημονευθέντα κανόνα τοῦ Bacon περὶ τῆς φυσικο-επιστημονικῆς Τεχνικῆς: Νὰ γνωρίσομεν τὴν Φύσιν, διὰ νὰ δυνάμεθα, μὲ τὰ δικά της μέσα, νὰ τὴν καθυποτάξομεν» (160-161). Περὶ δὲ τοῦ Πειράματος ἀναφέρει: «Τὸ Πείραμα ἀποφαίνεται, εἰς τὴν εὐνοϊκὴν περίπτωσιν, ὅτι τὸ Ἀξίωμα (Entwurf), εἰς τὴν

Ὁ Bacon εἶναι ἐκφραστὴς ἐνὸς πρωίμου Scientismus: πιστεύει, ὅτι ἡ ἐπιστήμη θὰ σώσει τὸν ἄνθρωπον καὶ θὰ ὀδηγήσει αὐτὸν «εἰς τὴν Βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν», ὅτι δηλ. «ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν» εἶναι πρόοδος, τ.ἔ. θετικὴ ἐξέλιξις, καὶ τῆς Ἀνθρωπότητος (36). Τὸ ἀρχαῖον ἰδεῶδες τῆς ἐπιστήμης, ὡς *φιλο-σοφίας*: «τοῦ εἰδέναι ὀρέγεσθαι» (Ἀριστοτέλης), ἐγκαταλείπεται καὶ τίθεται, ὡς νέος σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἀπόκτησις δυνάμεως, τουτέστιν οὐχὶ ἡ γνώσις τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἐφευρέσις «ἐργαλείων» πρὸς ἐπαύξησιν τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως. «Ὁ ἀληθὴς καὶ θεμιτὸς σκοπὸς τῶν Ἐπιστημῶν ἐγκείται εἰς τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς μὲ νέας ἐφευρέσεις καὶ βοηθητικὰ μέσα» (38), μὲ «τὴν ἐφευρέσιν ἐργαλείων» (28), τοῦ εἶδους τῆς πυρίτιδος, τῆς πυξίδος, τῆς τυπογραφίας κλπ. Ἡ ἐπιστήμη παύει νὰ εἶναι *θεωρητικὴ* ἐνασχόλησις, εὐγενὴς ἐκφρασις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ὡς αὐτοσκοπός, ὡς γνώσις διὰ τὴν γνώσιν, καὶ γίνεται *πρακτικὴ* ἐνασχόλησις, ἐν «νέον ὄργανον», πρὸς τὸν σκοπὸν ἐπινοήσεως μέσων καὶ ἐργαλείων, πρὸς ἐπαύξησιν τῆς δυνάμεως τῶν ἀνθρώπων. «Τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ βοηθητικὰ ταῦτα μέσα» ἀποτελοῦν συμπλήρωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας: «ταῦτα χρειάζονται οὐχὶ ὀλιγώτερον διὰ τὸ Λογικὸν ἢ διὰ τὴν χεῖρα» (27). Ἐδῶ γίνεται ἡ ἐπιστήμη ὑπηρετικὸν ὄργανον τῆς *Τεχνικῆς* ἢ μᾶλλον ταυτίζεται πρὸς αὐτήν. Ὁ Bacon τρέφει ἀπέχθειαν πρὸς «τὸ Πνεῦμα, ποῦ ἀνυψοῦται πρὸς τὸ Γενικόν, καὶ ἔρχεται εἰς Ἡρεμίαν... — τοῦτο εἶναι κακόν» (30), ἀπαιτεῖ δὲ νὰ κατέλθῃ τοῦτο πρὸς τὰ κάτω, πρὸς τὴν «αὐθεντίαν τῶν Αἰσθήσεων» καὶ τῆς ἐμπειρίας (33), καὶ νὰ καταστῇ ὑπηρετικὸν «ὄργανον» αὐτῶν²⁸.

Ὁ Bacon προσδιορίζει μὲ σαφήνειαν τὸν ἀπώτερον στόχον τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως ὡς δυνάμεως: Αὕτη ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν *κατάκτησιν καὶ ὑποταγὴν* τῆς *Φύσεως*, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν συνανθρώπων. Ὡς ἐξῆς δὲ ἐκφράζεται: «Ἀνθρωπίνῃ γνώσει καὶ ἀνθρωπίνῃ δυνάμει συμπίπτουν εἰς ἓν... Ἡ φύσις μόνον μὲ τὴν ὑποταγὴν

συγκεκριμένην περίπτωσιν, δὲν εἶναι λελανθασμένον. Τὸ "μὴ λελανθασμένον" κατ' οὐδένα τρόπον σημαίνει: *τελειοδίκως* ὀρθόν. Καὶ δὴ διὰ τὸν λόγον, διότι οὐδὲν Ἀξίωμα μπορεῖ νὰ εἶναι τόσον περιεκτικόν, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς ὅλην τὴν συνάφειαν τῶν φαινομένων τῆς Φύσεως» (158).

28. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Bacon ἔρχεται εἰς κραυγαλέαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς *Ἑλληνικῆς* φιλοσοφίας, ὡς τὸ πρὸς τὰ «ἄνω» ὄραν, ὅπως ἐκφράζεται τοῦτο εἰς τὸ γνωστὸν ἐπεισόδιον τοῦ *Θαλή*, «τοῦ πρώτου φιλοσοφήσαντος» καὶ «τοῦ τῆς φιλοσοφίας ἀρχηγού» (*Ἀριστ. Μεταφ.* 983b 6 ἐξ.), μὲ τὴν ἐκ Θράκης θεραπαινίδα: «Ὡσπερ καὶ Θαλήν, ἀστρονομούντα καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θράττά τις ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶσαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ

κατακτάται» (27). «Κατὰ τὴν ἀποψὶν τοῦ, θὰ πρέπει “νὰ καταδιώκει τις τὴν Φύσιν ἐκ τῶν λαθεμένων δρόμων τῆς με σκύλους”, “νὰ τὴν κάμνει τοῦ χεριοῦ τοῦ καὶ σκλάβου τοῦ”. Θὰ πρέπει “νὰ τὴν καταπιέζει”, καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ἐπιστήμονος εἶναι “νὰ ὑποβάλλει τὴν φύσιν εἰς βασανισμούς, μέχρις ὅτου προδώσει αὐτὴ τὰ μυστικά τῆς”. Πολλὰ ἐκ τῶν ὤμων τούτων εἰκόνων φαίνεται, ὅτι ἔχει ἐμπνευσθεῖ ἐκ τῶν διωγμῶν τῶν Μαγισσῶν (Hexen), οἵτινες ἦσαν συνήθεις κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Bacon... Ὁ Bacon εἶδε τὴν Φύσιν ὡς Θελυκόν,... τοῦ ὁποῖου θὰ πρέπει νὰ ἀποσπᾶ τις τὰ μυστικά με βασανισμούς διὰ μηχανικῶν μέσων»²⁹. Ὁ Bacon εἶναι ὁ πρῶτος συνεπὴς θεωρητικὸς τῆς Δυτικῆς, εἰδικώτερον δὲ τῆς Ἀγγλικῆς, ιδεολογίας τῶν Νέων χρόνων: τῆς ιδεολογίας τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ Imperialismus, τῆς Ἀνδροκρατίας καὶ τοῦ Πατριαρχισμοῦ, τοῦ μίσους πρὸς τὴν Φύσιν καὶ τὴν Γυναῖκα, τῆς Τεχνικῆς, τοῦ πρακτικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ὠφελιμισμού, με ἕναν λόγον: τοῦ δυτικοῦ Ὑπερ-Ἀνθρώπου, ὑποκαταστήσαντος τὸν θεοποιηθέντα Πάπαν τοῦ Μεσαίωτος, ὅστις ὑποτάσσει τὰ πάντα εἰς τὸ Ἐγὼ καὶ εἰς τὸ συμφέρον τοῦ, διὰ τὸν λόγον καὶ μόνον, ὅτι κατώρθωσε νὰ προηγηθεῖ τῶν ἄλλων Λαῶν εἰς τὴν ἐπινοήσιν τεχνικῶν μέσων, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐξησφάλισαν ἀπεριόριστον δύναμιν καὶ ὑπεροχὴν.

Ὁ Thomas Hobbes (1588-1679) ἐγνώριζε προσωπικῶς τὸν F. Bacon, καὶ συνέχισε τὰς ιδέας τοῦ, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Empiricismus, με μεγαλυτέραν φιλοσοφικὴν συνέπειαν. Συγχρόνως δὲ ἐπηρεάσθη, βαθύτατα, ἐκ τῶν μηχανιστικῶν θεωριῶν τοῦ I. Newton. Ὁ στοχασμὸς τοῦ Hobbes διαποτίζεται ὑφ’ ἑνὸς ἱστορικοῦ ρεαλισμοῦ, ὅστις εὐρίσκει τὰς ἀντιστοιχίας τοῦ μόνου εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν οὐτοπικὴν θεωρίαν τοῦ Rousseau, καθ’ ἣν εἶναι ὁ ἄνθρωπος «φύσει» ἀγαθός, ὑποστηρίζει ὁ H. τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλ. οὗτος εἶναι *φύσει κακοῦργος καὶ ἐγκληματικός*, καταφάσκων, οὕτω, τὴν «πεσοῦσαν» φύσιν, κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἀνάλογον ρεαλισμὸν ἐκπροσωπεῖ μόνον ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἥτις θεωρεῖ τὴν *ἀμαρτίαν* ὡς καθολικὸν φαινόμενον (προπατορικὴ) καί, συγχρόνως, ὡς ἀτομικόν: «πάντες ἥμαρτον»· «οὐδεὶς ἀγαθός»· «ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται» (Ρωμ. 3, 23· Μρκ. 10, 17· Α’ Ἰω. 5, 19).

δ’ ἐμπροσθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνει αὐτόν. Ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν Φιλοσοφίᾳ διάγουσι» (Πλάτωνος, *Θεαίτητος* 174a).

29. F. Capra, *Wendezeit. Bausteine für ein neues Weltbild* (1992²), 54-55.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι «ζῶον» ἢ «κτῆνος», — λέξεις καὶ φράσεις, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ πρὸς *δυσφήμισιν* τῶν Ζῶων, τὰ ὅποια εἶναι «ἀναπολόγητα», καὶ τὰ ὅποια, ἐὰν θὰ ἐξύβριζόν τινα, θὰ ἐχρησιμοποιοῦν, ἀσφαλῶς, τὴν λέξιν: «ἄνθρωπε»! Τὸ Ζῶον ἔχει «ὀμαλὴν» φύσιν· δὲν ἔχει ἐγωϊστικὰ ἐνδιαφέροντα· «ἡ ἰδιοκτησία ἐκάστου τούτων εἶναι, συγχρόνως, ἰδιοκτησία ὄλων. Διότι δὲ τὸ καθ' ἓν ἀκολουθεῖ τοὺς φυσικοὺς τοῦ σκοποῦς, φροντίζει, συγχρόνως, διὰ τὴν εὐημερίαν ὄλων τῶν ἄλλων»³⁰. Ὁ ἄνθρωπος, ἀντιθέτως, ἔχει οὐχὶ ἀπλῶς διάφορον τῶν Ζῶων, ἀλλὰ *διεφθαρμένην* φύσιν. «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι φιλόδοξος καὶ ἐγωπαθής», κυριαρχεῖται ὑπὸ «φθόνου καὶ μίσους», ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς δυνάμεως καὶ τῆς κτήσεως, κατὰ τὸ δυνατόν, μεγαλυτέρας «ἰδιοκτησίας». Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι φυσικὸν ὄν, ἀλλὰ «τεχνητὸν ἔργον». Διὸ καὶ τὸ κύριον γνώρισμα τῶν ἀνθρώπων εἶναι «ὁ πόλεμος ὄλων ἐναντίον ὄλων» (106.108). «Παντοῦ, ὅπου συνέζησαν οἱ ἄνθρωποι εἰς μικρὰς οἰκογενείας, ἰσχυρον ἢ ληστεία καὶ ἡ ἀρπαγὴ ὡς ἐπάγγελμα καὶ δὲν κατεδικάζοντο ὡς ἔργα παρα-φύσιν, τουναντίον δέ: ἡ μεγαλύτερα ἀρπαγὴ ἐξύψωνε καὶ τὸ παρουσιαστικόν των... τὸ αὐτὸ πράττουσιν σήμερον καὶ τὰ Κράτη, τὰ ὅποια οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ μεγαλύτεραι οἰκογένειαι» (107). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι, λοιπόν, διεφθαρμένον ζῶν, ζῶον παρα-φύσιν: ῥέπει πρὸς τὸ κακὸν καὶ τὸ ἐγκλημα, ἐπιζητῶν τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἄλλων διὰ νὰ ζήσει μόνον ἐκεῖνος. Δύο καὶ μόνον «ὄρμαϊ» προσδιορίζουσιν τὴν συμπεριφορὰν του: ὁ φόβος πρὸ τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ ἡ καταδυνάστευσις τοῦ ἀδυνάτου.

Διὰ τῶν θέσεων τούτων κατέφερον ὁ ἀγγλικὸς Empirismus ἐν θανάσιμον πλῆγμα κατὰ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Rationalismus, — τῆς ἀφελοῦς καὶ αἰσιοδόξου ἐκείνης θεωρίας, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ἀγαθὸς καὶ λογικὸς καὶ δύναται, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φυσικῶν τούτων καταβολῶν, νὰ ἀνεύρει ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ἀλήθειαν, τὸν Θεὸν (θρησκεία) καὶ τὸ ἀγαθὸν (ἠθική). Ἔτσι ἡ Φυσικὴ ἢ Λογικὴ θρησκεία τοῦ Logizismus, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀνάγκην τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ δύναται, ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ διὰ τοῦ Λογικοῦ του, νὰ γνωρίσει, μέσῳ τῆς Φύσεως, τὸν Θεόν, ἀρχίζει νὰ περιπίπτει εἰς ἀνυποληψίαν καὶ νὰ καταρρέει. Ὁ Η. εἶναι μάλιστα, εἰς ὠρισμένους ἐκφράσεις του, ἄκρως προκλητικὸς: ἰσχυρίζεται, ὅτι τὸ Λογικὸν δὲν εἶναι ἐμφυτον, ἀλλ' ἐπίκτητον προσόν. «Τὸ Λογικόν, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἐκ γενετῆς ἐν ἡμῖν, ὅπως ἡ Αἴσθησις καὶ ἡ Μνήμη,... θὰ

30. Th. Hobbes, *Leviathan*, ἐν: K. Vorländer, *Philosophie der Neuzeit* (1966), 108. Αἱ περαιτέρω παραπομπαί, ἐκ τοῦ ἔργου τούτου, παρατίθενται ἐντὸς τοῦ κειμένου.

πρέπει να αποκτηθεί δι' επιμελείας... Τὰ παιδιά, καθ' ὅσον χρόνον δὲν ὀμιλοῦν, στεροῦνται Λογικοῦ» (104). Ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ «πνευματικὰ» προσόντα εἶναι κοινὰ» εἰς ἀνθρώπους καὶ Ζῶα: «Αἱ ἐκ τῶν Αἰσθήσεων ἐντυπώσεις καὶ ἡ Μνήμη εἶναι κοινὰ εἰς ἀνθρώπους καὶ ζῶα»³¹. Εἶχεν ὁ R. Descartes διαχωρῶσαι τὸν ἄνθρωπον ἐναντι τῶν ἄλλων Ζῶων, λόγῳ τοῦ Cogito, τοῦ Νοῦ, τοῦ Λογικοῦ του, ἐντάσσει, τώρα, ὁ H. τοῦτον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν λοιπῶν Ζῶων. Μίαν καὶ μόνην διαφορὰν, ποσοτικῆς, ὅμως, φύσεως, ἀναγνωρίζει ὁ H. μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ζώου, εἰς τὴν ὁποίαν, λόγῳ τῆς σπουδαίας σημασίας της, θὰ ἐπανέλθομεν κατωτέρω: «τὸ λογιζέσθαι»³². Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ λογαριάζει, νὰ προσθέτει καὶ νὰ ἀφαιρεῖ, νοητικῶς καὶ εἰς τὴν πράξιν. Ἔτσι μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, προσθετικῶς ἢ ἀφαιρετικῶς, νὰ ἐποικοδομεῖ ἢ νὰ κατεδαφίζει, εἰς τὴν κυριολεξίαν, ἓνα πύργον, ὅπως ἐκεῖνον τῆς Βαβέλ.

Ἐδῶ ἔχομεν νὰ κάμομεν μὲ τὸ Ἀγγλικὸν πνεῦμα: τὸ πρακτικόν, ἐμπειρικόν, ἱστορικόν καὶ προσγειωμένον εἰς τὴν πραγματικότητα, καὶ οὐχὶ μὲ τὸ οὐτοπικόν Ἑλληνικόν³³. Οἱ Ἀγγλοι, μία δρᾶξ ἀνθρώπων — «Λησιῶν καὶ Ἀρπάγων» — κατέκτησαν καὶ ὑπέταξαν ὅλην τὴν Ἀνθρωπότητα! Τὸν λόγον ἀναφέρει, μὲ σαφήνειαν, ὁ Hobbes. Μόνον οἱ «Εὐρωπαῖοι» κατῶρθωσαν τοῦτο, λέγει. Διατί, ἄραγε: «Μήπως δὲν ἔχουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι Ψυχὰς τοῦ αὐτοῦ εἶδους καὶ τὰ αὐτὰ ψυχικὰ προσόντα; Τί κατέχουν οἱ μὲν, ποῦ ἀπουσιάζει ἐκ τῶν ἄλλων»; — Ἐν καὶ μόνον: τὴν προσαρμογὴν τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν πράξιν, εἰς τὴν Τεχνικὴν. «Τὴν μεγίστην πρόοδον ὀφείλει ἡ Ἀνθρωπότης εἰς τὴν Technik, τ.ἔ. εἰς τὴν τέχνην νὰ μετρεῖ σώματα καὶ τὰς κινήσεις των, νὰ μετακινεῖ βάρη, νὰ κατασκευάζει, νὰ θαλασσοπορεῖ,

31. Th. Hobbes, *Grundzüge der Philosophie*, ἐν: μν. ἔργ.: K. Vorländer, *Philosophie der Neuzeit*, 88.

32. Αὐτόθι, 90.

33. Χαρακτηριστικὰ εἶναι, ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἀριστοφάνης περὶ τοῦ Σωκράτους, τοῦ μεγίστου τῶν Ἑλλήνων σοφῶν, τὰ ὁποῖα ἀπηχοῦν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του: «αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐπὶ κρεμάθρας αἰωρούμενος καὶ ἀποσκοπῶν τὰ μετέωρα θεωρεῖται», «Ζητοῦντος αὐτοῦ τῆς Σελήνης τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς περιφορὰς εἰς ἄνω κελυγνῶτος... Φέρε τίς γὰρ οὗτος οὐκ εἶς τῆς κρεμάθρας ἀνήρ;... — Σωκράτης... Ἀεροβατῶ καὶ περιφρονῶ τὸν Ἥλιον... Οὐ γὰρ ἂν ποτε ἐξηῦρον ὀρθῶς τὰ μετέωρα πράγματα, εἰ μὴ κρεμάσας τὸ νόημα καὶ τὴν φροντίδα λεπτήν καταμειξας ἐς τὸν ὁμοῖον ἀέρα. Εἰ δ' ἂν χαμαὶ τάνω κάωθεν ἐσοκόπου, οὐκ ἂν ποθ' ἠῦρον οὐ γὰρ ἄλλ' ἢ Γῆ βία ἔλκει πρὸς αὐτὴν τὴν ἐκμάδα τῆς φροντίδος» (Νεφέλαι 171 ἐξ.). «Ἡ παράδοσις θέλει τὸν μεταξὺ τῶν θεατῶν καθήμενον Σωκράτην νὰ ἐγεῖρεται, διὰ νὰ μπορεῖ νὰ συγκρίνει τις καλύτερον τὸ πρωτότυπον μὲ τὸ ὁμοίωμα ἐπὶ τῆς σκηνῆς» (W. Kranz, *Griechentum* (1952), 548).

νὰ κατασκευάζει ἐργαλεία πάσης χρήσεως, νὰ ὑπολογίζει τὰς κινήσεις ἐν τῷ Οὐρανῷ, τὰς τροχιάς τῶν ἀστέρων, τὸ Ἡμερολόγιον κ.λπ.»³⁴. Ἐδῶ τελειώνουν ὅλα: θρησκεία, θεωρητικὴ γνῶσις, ἠθικὴ κλπ. Τὰ τεχνικὰ μέσα γίνονται *αὐτοσκοπός*: ἐξασφαλίζουν δύναμιν, ἐπιτυχίαν καὶ εὐημερίαν. Ὁ Hobbes τρέφει «ἀπέχθειαν πρὸς τὴν σοφίαν τῶν Βιβλίων» καὶ θεωρεῖ τὴν μελέτην «ὡς ἐν ἐνδεικτικὸν μωρίας», ἐπικυρώνει δὲ τὴν ἄποψιν τοῦ Cicero, ὅτι δηλ. «οὐδὲν τὸ παράλογον ὑπάρχει, ποῦ δὲν ἀνευρίσκεται εἰς τὰ ἔργα τῶν Φιλοσόφων» (103), καὶ χρησιμοποιεῖ, ἐπιγραμματικῶς πλέον, τὴν κατ' οὐσίαν ἀποδοθεῖσαν θέσιν ὑπὸ τοῦ Bacon: «Ἡ Ἐπιστήμη ὑπηρετεῖ μόνον τὴν Δύναμιν»³⁵.

Καὶ ἡ περαιτέρω, ὁμως, θέσις τοῦ Hobbes, ὅτι δηλ. *ἀφ' ἑαυτοῦ* ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ πράξει τὸ ἀγαθὸν καὶ ὅτι «φύσει» μόνον κακουργεῖ, ἔχει ἐξόχως χριστιανικὸν ἐνδιαφέρον. Ἡ ἄποψις αὕτη συμπίπτει οὐχὶ μόνον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν παγίαν Ὁρθόδοξον θέσιν. Ὁ Hobbes ἰσχυρίζεται, ὅτι τὸ πράττειν τὰ ἀγαθὰ *ἀντίκειται* πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Λέγει: «Οἱ Φυσικοὶ ἐκεῖνοι νόμοι, ἦτοι: Δικαιοσύνη, ἰσότης, σωφροσύνη, εὐσπλαγχνία, ἐνὶ λόγῳ, πᾶν, ὅ,τι θὰ ἠδύνατο νὰ συμπεριληφθεῖ εἰς τὴν πρότασιν: πράττε ἔναντι τοῦ συνανθρώπου σου, ὅπως θὰ ἐπεθύμεις νὰ πράττει καὶ ἐκεῖνος ἔναντί σου, *ἀντίκειται* πρὸς τὰ φυσικὰ ἐνστικτα, τὰ ὁποῖα, ἄνευ τῆς βίας ἀνωτέρας τινὸς δυνάμεως, μᾶς ὀδηγοῦν εἰς φθόνον, ἐγωῖσμόν καὶ ἐκδικητικότητα» (106). Ὁ Η. ὀρῖζει, μὲ χριστιανικὰ κριτήρια, τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὸ κακόν, ἦτοι ὡς ἐγωῖσμόν καὶ συμφύρον. Ἐπίσης καὶ ἡ ἄποψις του, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ῥέπει «φύσει» πρὸς τὸ κακόν καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἔχει χριστιανικὸν ὑπόβαθρον.

Ἦδη ὁ ἀπόστολος Παῦλος τονίζει, μὲ ἔμφασιν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐργάζονται «τὴν παρὰ φύσιν» ζωὴν: κατέχουν «τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικία», «ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία», «μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει», καὶ ἀποκαλεῖ αὐτούς, ἀνεξαιρέτως, μὲ πλῆθος *ἀρνητικῶν* προσδιορισμῶν, ὅπως: «πεπληρωμένους πάσῃ ἀδικία, πορνείᾳ, πονηρίᾳ, πλεονεξίᾳ, κακίᾳ, μεστοῦς φθόνου, φόνου, ἔριδος, δόλου, κακοηθείας, ψιθυριστάς, καταλάλους, θεοστυγεῖς, ὑβριστάς, ὑπερηφάνους, ἀλαζόνας, ἐφευρετὰς κακῶν, γονεῦσιν ἀπειθεῖς, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους, ἀστόργους, ἀσπόνδους, ἀνελεήμονας» κλπ. (Ρωμ. Α'). Οἱ ὅρισμοὶ οὗτοι δὲν ἀποτελοῦν εἶδός τι ποιητικῆς ἐξάρσεως τοῦ Ἀποστόλου, ἀλλ' ἀποδίδουν τὴν «οὐσίαν» τοῦ «φυσικοῦ», δηλ. *ἐκτὸς* τῆς κατὰ Χριστὸν

34. Th. Hobbes, μν. ἔργ. ἐν ὑπόσημ. 31, σ. 91.

35. Αὐτόθι, 90.

ζωής ζώντος, ανθρώπου. Αὐτὸς εἶναι ὁ «φυσικὸς» ἄνθρωπος: ζεῖ τὸ παρα-φύσιν ὡς κατα-φύσιν· «οὐ γὰρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ' ὁ οὐ θέλω κακὸν τοῦτο πράσσω» (Ρωμ. 7, 19)! Θὰ ἐνόμιζέ τις δέ, ὅτι ὁ Hobbes δανεῖζεται τὴν περὶ ἄνθρωπου εἰκόνα του ἐκ τῶν ὀρισμῶν τούτων τοῦ ἀποστόλου Παύλου.

Πρὸς τὴν γραμμὴν ταύτην τοῦ Ἀποστόλου συντάσσεται καὶ ἡ Ὁρθόδοξος ἀνθρωπολογία, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ κατὰ φύσιν ζεῖν εἶναι ἁμαρτία, ὡς ἐγω-στρέφεια: στροφὴ πρὸς ἑαυτὸν, τοὺς οἰκείους καὶ τὸ ἴδιον συμφέρον. «Ἄρνησιν ψυχῆς, λέγει, τὸ ἀφείναι τινα τὰ φυσικὰ αὐτοῦ θελήματα, κατὰ τὸ· "Εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν"....»³⁶. Οἱ θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιζητοῦντες νὰ ἀποδείξουν, «ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός»³⁷, — «πῶς γὰρ τὸ κακὸν ἐκ τοῦ Ἀγαθοῦ»;, υἰοθέτησαν τὴν Πλατωνικὴν ἄποψιν, καθ' ἣν «στέρησις ἀγαθοῦ ἐστὶ τὸ κακόν», καὶ ὅτι τοῦτο «ἐκ τῆς ἡμετέρας προαιρέσεως ἤρτηται». «Πόθεν γὰρ πονηρὸς ὁ ἄνθρωπος; — Ἐκ τῆς οἰκείας αὐτοῦ προαιρέσεως»³⁸. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου δίδεται ἀπάντησις καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς κακίας τῶν ἀνθρώπων, ἥτις δὲν εἶναι ἔμφυτος, ἐγκειμένη ἐν τῇ φύσει, ἀλλ' ἐπίκτητος, προκύψασα ὑστερον ὑπαιτιότητι τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅμως, οὐδόλως θὰ πρέπει νὰ παρασύρει τοὺς θεολόγους εἰς ὑποτίμησιν τῆς δυνάμεως τοῦ κακοῦ. Ὁ Πλάτων εἶχε μίαν αἰσιόδοξον ἀντίληψιν περὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου, ὅταν ὥριζε τὸ κακὸν ὡς, ἀπλῶς, «στέρησιν» τοῦ ἀγαθοῦ, ζῶν εἰς τὴν φωτεινὴν, κλασσικὴν Ἑλληνικὴν, περίοδον, ἐνῶ ἡ Καινὴ Διαθήκη καὶ ἡ Ὁρθόδοξος θεολογικὴ παράδοσις θεωροῦν ἄνθρώπους καὶ κόσμον ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀπαισιοδοξίας. Τὸ κακὸν εἶναι εἰς τὸν κόσμον θέσις καὶ οὐχὶ ἄρνησις, ὀφειλόμενον εἰς τὴν καθολικὴν, ἀνθρωπίνην, ἁμαρτωλότητα. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς χρησιμοποιεῖ, χαρακτηριστικῶς, τὴν φράσιν: «γενεὰ ἄπιστος καὶ διεστραμμένη (Μτθ. 17, 17). Τὸ κακὸν εἶναι ἡ κυριαρχικὴ δύναμις τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου, ἔχει φέρει

36. Ἰωάννου Σιναῖτου, *Κλίμαξ* (1979), Λόγ. Δ', σ. 28. Πρβλ. καί: Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου, *Βίβλος* (1984), 61: «Καὶ ἄκουσον αὐτοῦ τοῦ Κυρίου λέγοντος: "εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν, καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθεῖτω μοι". Πῶς δὲ ἑαυτὸν ἀρνεῖται ὁ ἄνθρωπος; Εἴ μὴ ἀφείς τὰ θελήματα αὐτοῦ τὰ φυσικά, καὶ αὐτῷ ἀκολουθήσας· διὰ τοῦτο γὰρ εἰδικῶς περὶ τῶν φυσικῶν λέγει, καὶ οὐ τῶν παρὰ φύσιν· ἐὰν γὰρ τὰ παρὰ φύσιν ἀφήσῃ τις, τῶν αὐτοῦ οὐδὲν ἀφήκε διὰ τὸν Θεόν· οὐδὲ γὰρ αὐτοῦ εἰσιν...».

37. Μεγάλου Βασιλείου, *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός* (ΒΕΠ 54, 88 ἐξ.).

38. Αὐτόθι 94.92.96.

τὴν Ἀνθρωπότητα εἰς τὸ χεῖλος τῆς *ὀλοκληρωτικῆς* καταστροφῆς, ὁ δὲ Διάβολος, «ὁ ἀποστάτης καὶ ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ», εἶναι ὁ τοῦ «κόσμου Ἄρχων». «Τὸ κακὸν εἶναι ἢ τοῦ Θεοῦ ἀλλοτριώσεις»³⁹, οἱ δὲ θεολόγοι, ὅταν προβάλλουν τοῦτο ἀπλῶς ὡς «στέρησιν» καὶ ὡς «οὐκ ὄν», ἐπικυρώνουν τὸ θεολογεῖν ὡς λόγον οὐτοπικὸν καὶ κενὸν περιεχομένου καὶ νοήματος. Ἡ πίστις δὲν ἀναμένει τὴν σωτηρίαν ἐκ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλὰ καὶ ἡ Ὁρθόδοξος ἀρχὴ περὶ *ζοφώσεως ἢ συσκοτίσεως ἢ θολώσεως* τοῦ πεπρωκότος ἀνθρώπου, ἥτις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν διάσωσιν στοιχείων τινῶν τοῦ Ἀνθρωπίνου του, δὲν θὰ πρέπει νὰ ὀδηγεῖ, ἐσφαλμένως, εἰς μίαν Φυσικὴν θεολογίαν τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ τοῦ αὐτεξουσίου. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν δύναμιν νὰ μεταστραφῆ καὶ νὰ σωθεῖ. Ἡ μόνη συμβολὴ του ἐγκτεται εἰς τὴν προαίρεσιν, εἰς τὸ θέλειν· τὸ δὲ λοιπὸν εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλου εἶδους αὐτεξούσιον, ἀφοῦ, θεολογικῶς, ταυτίζεται τοῦτο πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν κατὰ Χριστὸν ζωὴν. «Πᾶς ὁ ποιὼν τὴν ἁμαρτίαν *δοῦλός* ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας» (Ἰω. 8, 34).

Τὴν ἀπαισιόδοξον ταύτην Χριστιανικὴν θέσιν συμμερίζεται καὶ ὁ Hobbes, ὅστις πρεσβεύει ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπερκερασθεῖ τὸ κακὸν καὶ νὰ βελτιωθοῦν αἱ κοινωνίαι, ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο «φυσικόν», ἐγκείμενον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει. Διὸ καὶ προτείνει ἓνα καὶ μοναδικὸν τρόπον, σχετικῆς, καταπολεμήσεως αὐτοῦ: τὴν *βίαν*, τὸ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ», ἥτοι τὴν συγκρότησιν ἐνὸς Κράτους μὲ τεραστίαν δύναμιν καὶ ἀπόλυτον ἐξουσίαν, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξασφαλίζει τὴν «εἰρήνην» διὰ τῆς πυγμῆς· διὰ τῆς συντριβῆς πάσης *ἐσωτερικῆς* ἀταξίας καὶ ἀναταραχῆς, ἥτις ὀδηγεῖ εἰς «ἐμφυλίους πολέμους», καὶ διὰ τῆς ἀποτελεσματικῆς ἀντιμετωπίσεως πάσης *ἐξωθεν* προερχομένης ἐπιθετικότητος· διότι «οἱ πολέμοι εἶναι ἢ μεγίστη δυστυχία τῆς Ἀνθρωπότητος»⁴⁰. Τὸ Κράτος τοῦτο ὀνομάζει οὗτος Leviathan, καὶ θεωρεῖ ὡς «τὸν *θητὸν Θεόν*», ὅστις «διασφαλίζει εἰς ἡμᾶς προστασίαν καὶ εἰρήνην». Τὴν «*λαϊκὴν*» δημοκρατίαν θεωρεῖ ὡς ἄκρως ἐπικίνδυνον καὶ ἐπιζημίαν, ἀφοῦ «αἱ διαφοραὶ ἀπόψεων» καὶ «αἱ ἀμοιβαῖαι ἐχθρότητες... ἐκμηδενίζουν, τελικῶς, κάθε ἐξουσίαν»⁴¹.

Ὁ Hobbes, ἐπηρεασθεὶς βαθύτατα ἐκ τῶν *μηχανιστικῶν* θεωριῶν τῆς νέας Φυσικῆς, ὀρίζει τὸ *Λογικὸν* ὡς *ἀριθμητικὴν μηχανήν*. Εἶναι

39. Αὐτόθι 97-98.96.

40. Th. Hobbes, μν. ἐργ.: *Grünzüge der Philosophie*, 92.

41. Th. Hobbes, μν. ἐργ.: *Leviathan...*, 109.107.

ὁ πρῶτος φιλόσοφος, ὅστις ὀμιλεῖ περὶ αὐτοῦ, σαφῶς καὶ λεπτομερῶς, διὸ καὶ ἀξίζει ἰδιαιτέρας προσοχῆς. «Τὸ σκέπτεσθαι τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογαριάζειν... Λογαριάζειν δὲν συντελεῖται, ἀπλῶς, μὲ ἀριθμούς, ἀλλ' εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ σκέψις». «Ὑπὸ λογικὴν γνῶσιν ἐννοῶ λογαριασμόν. Λογαριάζειν σημαίνει ἢ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἀθροίσματος συμβεβλημένων πραγμάτων ἢ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ὑπολοίπου, ὅταν τὸ ἐν ἀφαιρεθεῖ ἐκ τοῦ ἄλλου. Οὕτως εἶναι ἡ λογικὴ γνῶσις τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ προσθέτειν καὶ ἀφαιρεῖν. Ἐὰν θὰ ἤθελε νὰ προσθέσει τις καὶ τὸ πολλαπλασιάζειν καὶ διαιρεῖν, οὐδεμίαν ἀντίρρησην θὰ εἶχον, ἀφοῦ ὁ πολλαπλασιασμός εἶναι τὸ αὐτό, ὅπως ἡ πρόσθεσις ὁμοίων θέσεων, ἢ δὲ διαίρεσις τὸ αὐτό, ὅμως μία ἀφαίρεσις ὁμοίων περιπτώσεων. Ὅμως ἡ λογικὴ γνῶσις ὑπάγεται, ἀναγκαιῶς, εἰς δύο πνευματικὰς διεργασίας: πρόσθεσιν καὶ ἀφαιρέσιν». «Ὅταν, λοιπόν, προσαρτῶμεν ἢ ἀφαιρῶμεν, δηλ. συσχετίζομεν, ὀνομάζομεν τοῦτο "σκέπτεσθαι", ἑλληνιστὶ λογιζέσθαι, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει: λογαριάζειν ἢ λογικῶς γινώσκειν»⁴².

Εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας τοῦ Η. ἐπαναλαμβάνεται, κατ' οὐσίαν, ἡ θεωρία τοῦ Ἑλληνισμοῦ περὶ μακρο- καὶ μικρο-κόσμου, ἥτοι περὶ ἀνπιστοιχίας τῆς δομῆς τοῦ κόσμου πρὸς τὴν δομὴν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ δὴ τῆς γνωστικῆς του δυνάμεως, τῆς λογικῆς. Διὰ τῆς πίστεως ταύτης ἐξησφαλίζετο καὶ ἡ πεποίθησις περὶ τοῦ δυνατοῦ γνώσεως τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος. Ὅμως ἡ ἐπανάληψις αὕτη γίνεται ἐπὶ τελείως νέας βάσεως, ἀφοῦ τὰ Μαθηματικὰ κατανοοῦνται ὑπὸ διάφορον προοπτικὴν. «Τὰ Μαθηματικά... ἀπεσκόπουν, παρὰ τοῖς Ἑλλήσι, τόσον ὡς Γεωμετρία, ὅσον καὶ ὡς Ἀριθμητικὴ, ὑπὸ πλατωνικὴν-πυθαγορεϊκὴν ἐποψιν, εἰς τὴν μεταστροφὴν τῆς Ψυχῆς ἐκ τοῦ Αἰσθητοῦ πρὸς τὸ Πνευματικόν, καί, ὡς ἐκ τούτου, οὐδέποτε εἰς τὸ "Λογαριάζειν", ἀλλ' εἰς τὸν στοχασμόν, εἰς τὴν θέαν... Ὁ ὑπολογιστικὸς χαρακτὴρ τῶν Μαθηματικῶν τῶν Νέων χρόνων ἀπουσίαζεν ἐκ τῶν Ἑλλήνων»⁴³.

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν τῆς Ἀνατολικῆς παραδόσεως κατανοεῖται τὸ Λογικὸν καθ' ὅλως διάφορον τρόπον. Ὁ κόσμος, καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ὄντα, ποιηθεῖς καὶ προνοούμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Λόγου, εἶναι οἱ «λόγοι», ἢ γλώσσα, διὰ τῆς ὁποίας «ὀμιλεῖ» Ὁὗτος πρὸς τὸν Ἄνθρωπον. «Ἄλογα» εἶναι τὰ τοῦ κόσμου ὄντα οὐχὶ ὡς μὴ ἔχοντα λόγον, ἀλλ' ὡς «ὀμιλοῦντα» διὰ τῆς παρουσίας των. Εἰς δὲ τοὺς Ἄνθρώπους, τοὺς ὁποίους «κατὰ τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα ἐποίησε, μετέδωκεν

42. Th. Hobbes, μν. ἔργ.: *Grundzüge der Philosophie...*, 87.89.90.

43. K. Schilling, *Philosophie der Technik* (1968), 151-152.

αὐτοῖς καὶ τῆς τοῦ ἰδίου Λόγου δυνάμεως, ἵνα, ὡσπερ σκιάς τινος ἔχοντες τοῦ Λόγου καὶ γενόμενοι Λογικοί», δυναθῶσι νὰ ἀνέρχονται πρὸς τὸν Θεῖον Λόγον καὶ νὰ συνομιλοῦν μετ' Αὐτοῦ, μέσῳ τῶν «λόγων» τοῦ κόσμου. Οἱ Ἄνθρωποι δὲν κατενόησαν, ὅμως, τὴν «γλῶσσαν» ταύτην τοῦ Θείου Λόγου, «κατολιγωρίζαντες καὶ ἀποστραφέντες τὴν πρὸς Θεὸν κατανόησιν, λογισάμενοι δὲ καὶ ἐπινοήσαντες ἑαυτοῖς τὴν κακίαν». «Ὡς ἐλογίζοντο, διεφθείροντο,... ὁ δὲ Λογικὸς καὶ κατ' εἰκόνα γενόμενος Ἄνθρωπος ἠφάνιζετο». Οὕτω δὲ κατανοεῖται καὶ ἡ «σάρκωσις» τοῦ Θείου Λόγου, ὅστις κατώκησε «σωματικῶς» ἐν τῷ Ἄνθρώπῳ (Κολοσ. 2, 9). Οὗτος ἀνέλαβεν ὡς Ἄνθρωπος, ἀντὶ «τῶν παραφρόνων Ἀνθρώπων», τὴν μετὰ τοῦ Πατρὸς «λογικὴν» ἐπικοινωνίαν. «Ἡ πῶς ἂν εἶεν Λογικοί, μὴ γινώσκοντες τὸν τοῦ Πατρὸς Λόγον, ἐν ᾧ καὶ γεγονάσιν»; Οὕτως οἱ Ἄνθρωποι κατέστησαν οὐχὶ «λογικοί, ἀλλ' ἄλογοι ἐκ τῶν τρόπων» αὐτῶν⁴⁴.

Ἡ Ὁρθόδοξος παράδοσις θεωρεῖ, λοιπόν, κόσμον καὶ ἄνθρωπον εἰς ὀργανικὴν ἐνότητα, ἔνεκα τοῦ Θείου Λόγου, καὶ δὲν διαχωρίζει τὸν Ἄνθρωπον ἐκ τοῦ λοιποῦ κόσμου, ὅπως συνέβη κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους, μὲ συνέπειαν τὴν ὑποτίμησιν καὶ τὴν κακοποίησιν αὐτοῦ. Ὁ Κόσμος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν δόξαν, ἔνεκα τοῦ Θείου Λόγου, καὶ δὲν ὑπάρχει, ἀπλῶς, διὰ τὸν Ἄνθρωπον, ὅπως διεκήρυξεν ὁ θεολογικὸς Ἀνθρωποκεντρισμὸς καὶ ἡ σύγχρονος θεολογικὴ Οἰκολογία, ἥτις, ἐξ ὑπολογισμῶν καὶ οὐχὶ διότι κατενόησε τὸ *αὐταρκές νόημα* τοῦ κόσμου, ἐργάζεται πρὸς διάσωσιν αὐτοῦ, ἥτοι διὰ νὰ μὴ ἀπολέσει ὁ Δυτικὸς κόσμος τοῦ Kapitalismus καὶ τοῦ Imperialismus τὰ *κεκτημένα προνόμια* αὐτοῦ ἐκ τῶν περαιτέρω καταστροφῶν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Ταῦτα ἰσχύουν, βεβαίως, καὶ περὶ τῶν Νεο-Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν προσαρμοσθεῖ, τελείως, πρὸς τὰ ἰδεώδη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ «πολιτισμοῦ»! Ἡ δὲ ἁμαρτία τῶν Ἀνθρώπων συνίσταται, ἀκριβῶς, εἰς τοῦτο, ὅτι δηλ. δὲν ἠδυνήθησαν νὰ συμβιώσουν μετὰ τοῦ κόσμου, μετὰ τῆς λοιπῆς κτίσεως, τῆς ὁποίας οἱ «λόγοι» ἄγουν εἰς τὸν Θεῖον Λόγον, εἰς τὸν Θεόν, ἀλλ', «ἀποστραφέντες τὴν πρὸς Θεὸν κατανόησιν», εἶδον τὴν Κτίσιν ὡς ὑλικὸν πρὸς κατάκτησιν καὶ χρῆσιν χάριν τοῦ Ἐγώ των. Ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἐκάλει ὅλα τὰ Ζῶα κατ' ὄνομα, ὡς συνομιλητὰς του, κατὰ τὴν περίοδον τῆς εἰρηνικῆς μετ' αὐτῶν συμβιώσεως, ἐγένετο, εἰς τὴν

44. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* (ΒΕΠ 30, 75 ἐξ.).

περαιτέρω εξέλιξίν του, «ὁ τρόμος καὶ ὁ φόβος ἐπὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις τῆς Γῆς» (Γεν. 2, 19 ἐξ. 9, 2)⁴⁵.

Πόσον ἥλλαξεν ἡ περὶ Κόσμου ἀντίληψις τῶν Δυτικο-Εὐρωπαϊῶν, κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους, μαρτυρεῖ ἡ ἀκόλουθος περιγραφή τοῦ οὐχὶ μακρὰν μετὰ τὸν Hobbes ζήσαντος, συμπατριώτου καὶ ὁμοϊδεάτου αὐτοῦ, D. Hume. Γράφει: «Ρίξε μὰ ματιὰ στὸν κόσμον γύρω σου: Παρατήρησε αὐτὸν ὡς σύνολον καὶ εἰς ἕκαστον τῶν μερῶν του. Θὰ διαπιστώσεις, ὅτι οὗτος οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ μία μεγάλη Μηχανή, ὑποδηρημένη εἰς ἄπειρον ἀριθμὸν μικροτέρων Μηχανῶν, αἵτινες ὑπόκεινται, καὶ πάλιν, εἰς ὑποδιαίρεσεις, — μέχρι σημείου τινός, ὅπου αἱ ἀνθρώπινα αἰσθήσεις καὶ ἰκανότητες οὐδὲν δύνανται πλέον νὰ ἀνακαλύψουν ἢ νὰ ἐξηγήσουν. Ὅλοι αἱ διάφοροι

45. Ὁ Eugen Drewermann, εἰς τὸ πολύκροτον ἔργον του: *Der tödliche Fortschritt. Von der Zerstörung der Erde und des Menschen im Erbe des Christentums* (1994⁶) ἐπιρρίπτει τὴ εὐθύνην καταστροφῆς τοῦ Φυσικοῦ περιβάλλοντος εἰς τὸν Χριστιανικὸν Ἀνθρωποκεντρικόν, τὸν ὁποῖον ἐκλήρονόμησεν οὗτος ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὡς τὴν ιδέα: «ὅτι ὁ Ἄνθρωπος κατέχει μίαν ἀπολύτως ὑπερέχουσαν θέσιν ἐν τῇ Φύσει, μὲ τὴν ἀξίωσιν, ὅτι μπορεῖ, ναί, ὀφείλει νὰ ἀσκει μίαν ἀπεριόριστον δύναμιν ἐπὶ τῆς Φύσεως» (79). Ἡ θέσις αὕτη ἐκαλλιιεργήθη, μὲ συνέπειαν, κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους ἐν τῇ Δύσει, τόσον θεωρητικῶς ὑπὸ τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας, ὅσον καὶ πρακτικῶς διὰ τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Τεχνικῆς. Ὁ Χριστιανισμὸς εὐθύνεται διὰ τὴν διαμόρφωσιν «μίας μονομεροῦς περὶ Ἀνθρώπου εἰκόνας ἐν τῇ Δύσει», ἣτις συνοψίζεται εἰς τὰ ἀκόλουθα «τρία σημεῖα»: «1) εἰς τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ὅλα στρέφονται περὶ τὸν Ἄνθρωπον καὶ ὑπάρχουν μόνον διὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς ἀνάγκας του 2) εἰς τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία ἔχει τὸ νόημά της εἰς μίαν διαρκῆ πρόοδον, καὶ 3) εἰς τὴν πεποιθήσιν, ὅτι ἐν τῷ Ἀνθρώπῳ εἶναι "ἀνθρώπινοι", ἀποκλειστικῶς, αἱ ὑπολογιστικαὶ-λογικαὶ δυνάμεις, ἐνῶ, ἀντιθέτως, τὸ Αἰσθημά του, τὸ Ὑποσυνείδητόν του, εἶναι ἢ ἀπὸ τὸ "παθολογικόν" ἢ οὐδόλως ὑπάρχει» (65.66). «Ὁ Χριστιανισμὸς, μὲ τὸν φυσικο-φιλοσοφικὸν Anthrozentrismus του, εὐρέθη, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν του, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἐπιφανεῖς Ἑλληνας φιλοσόφους, οἵτινες, πολὺ καλῶς, ἐγνώριζον, ὅτι ὁ Κόσμος δὲν ἐδημιουργήθη μόνον διὰ τὸν Ἄνθρωπον» (76). Ἐναντι τοῦ Δυτικοῦ τούτου Ἀνθρωποκεντρισμοῦ, ὅσας δὲν εἶναι Χριστιανικῶς, ἀλλὰ Παλαιο-Διαθηρικῶς, ἦτοι ἡ θεολογία τοῦ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ καὶ τοῦ «πεσόντος» Ἀνθρώπου, τοῦ ὁποῖου κυρία ἔκφρασις εἶναι ἡ βία καὶ τὸ καταδυναστεύειν, παρατάσσει ἢ Ὁρθόδοξος θεολογία μίαν τελείως διάφορον περὶ τοῦ «καινοῦ» Ἀνθρώπου εἰκόνα, ἣτις πηγάζει ἐκ τοῦ «σαρκωθέντος» Κοσμικοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀνακεφαλαιώσαντος τὰ πάντα ἐν Αὐτῷ» (Ἐφεσ. 1, 10). Ὁ Ἄνθρωπος ἐδῶ καθίσταται «σύμ-μορφος» τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ (Ρωμ. 8, 29) καὶ ἀποκαθίσταται εἰς τὴν πρὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς πτώσεως «παραδείσιον» ζωὴν, καθ' ἣν διήγεν ἐν ἀρμονίᾳ καὶ ἀγαστῇ συμβιώσει μετὰ τῆς λοιπῆς Κτίσεως, ἐξυπηρετούμενος μὲν δι' αὐτῆς καὶ ὑπ' αὐτῆς, μὲ παράλληλον, ὅμως, στοργὴν πρὸς αὐτὴν καὶ διαφύλαξιν αὐτῆς (πρβλ. πλείονα: Μ. Λ. Φαράντου, *Ἡθικὴ τοῦ Φυσικοῦ κόσμου* (Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ΚΓ', 1977) *Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ Οἰκολογικὴ κρίσις*, ἐν: Θεολογία 1991).

αὐταὶ Μηχαναί, ἀκόμη δὲ καὶ τὰ μικρότατα μέρη αὐτῶν, ἔχουν μεταξύ των μὲ τόσῃ ἀκριβείαν συναρμολογηθεῖ, ὥστε νὰ μεταθέτουν εἰς ὕψιστον θαυμασμὸν οἰονδήποτε παρατηροῦντα αὐτάς. Ὁ ἐκπληκτικὸς οὗτος τρόπος συναρμολογήσεως μέσων καὶ σκοπῶν εἰς ὅλην τὴν Φύσιν ἀπαντᾶται, ἀκριβῶς, — καίτοι οὐχὶ εἰς τὴν αὐτὴν τελειότητα —, καὶ εἰς τὰ προϊόντα τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος: ἀνθρωπίνου σχεδιασμοῦ, ἐπινοήσεως, ἐξυπνάδας καὶ εὐφυΐας. Διότι, λοιπόν, αἱ ἐνέργειαι ὁμοιάζουν μεταξύ των, καταλήγομεν, μὲ βάσιν τοὺς κανόνας τῆς Ἀναλογίας, εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ αἱ αἰτίαι ὁμοιάζουν μεταξύ των, καὶ ὅτι ὁ Αἴτιος τῆς Φύσεως εἶναι, τρόπον τινά, ὁμοιος πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀνθρώπου, - παρ' ὅλον ὅτι, ἔνεκα τῆς ὑπεροχῆς τοῦ δικοῦ του ἔργου, θὰ πρέπει νὰ εἶναι κάτοχος πολὺ μεγαλυτέρων ἰκανοτήτων»⁴⁶.

Θεὸς, λοιπόν, καὶ ἄνθρωπος ὁμοιάζουν: ἀμφοτέρωθεν εἶναι τεχνίται, κατασκευάζοντες «μηχανάς», εἶναι Ὁρολογοποιοί! Ἐδῶ τὸ πνεῦμα ἐκλαμβάνεται ὡς Μηχανισμὸς, κατασκευάζων «θαυμασίας» μηχανάς, καὶ ἐκλαμβάνει τὸν κόσμον ὡς μηχανήν. Τί σημαίνει αὐτὸ ὀρίζει, μὲ σαφήνειαν, ὁ Γαλιλαῖος: «Τὸ βιβλίον τῆς Φύσεως εἶναι γραμμένον εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Μαθηματικῶν», τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ: «Μετρεῖν, ὅτι μετρεῖται, καὶ ὅτι δὲν μετρεῖται, νὰ γίνῃ μετρητόν», — εἶναι δηλ. ἡ μέθοδος τοῦ ποσοτικοῦ καὶ τῆς κατατμήσεως, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσεν ἡ μηχανικὴ Φυσικὴ: τὸ Πραγματικὸν ἐκλαμβάνεται ὡς ποσοτικόν, καὶ γνωρίζεται, ἀναλυόμενον καὶ ἐπανασυντιθέμενον εἰς τὰ «στοιχεῖα» αὐτοῦ. «Μετρητὴ εἶναι, μὲ ἐν παραδεκτὸν μέτρον, κάθε ποσότης, δηλ. μέγεθος, ἔκτασις, βάρος, ἀλλὰ καὶ χρόνος, ἐπιτάχυνσις καὶ τὰ παρόμοια. Οὐχὶ αὐτονοήτως μετρηταί, ἀλλὰ κατὰ τὴν πορείαν ἐξελιξέως τῆς νέας Φυσικῆς, συμφάνως πρὸς τὸ πρόγραμμα αὐτό, γινόμενα μετρηταί, εἶναι αἱ Ποιότητες: θερμότης καὶ ψυχρότης, φῶς, χρώματα, ἤχοι, ὡσαύτως ὕλαι τῆς Χημείας, τάσεις τοῦ Ἠλεκτρισμοῦ καὶ τὰ παρόμοια. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ κατέστη ἡ Φυσικὴ, μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας, διαρκῶς καὶ ριζικώτερον μία μετρητικὴ ἐπιστήμη... Καὶ ἀκριβῶς, ὡς μετρητικὴ ἐπιστήμη, κατέστη ἡ Φυσικὴ (καὶ ἡ Χημεία) τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστημονικῆς Τεχνικῆς κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους... Κάθε μέτρησις προϋποθέτει, πρωτίστως, τὴν κατάτμησιν τοῦ μετρομένου ἀντικειμένου εἰς τὰ στοιχεῖα του... καὶ παραιτεῖται... συνειδητῶς πάσης γνώσεως τῆς οὐσίας, διὰ νὰ μετρήσῃ τὴν Φύσιν, διὰ τῆς κατατμήσεως αὐτῆς εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς»⁴⁷.

46. D. Hume, *Dialoge über natürliche Religion* (Reclam 7692/1981), 24.

47. K. Schilling, μν. ἔργ.: *Philosophie der Technik*, 152-153.

Διὰ τῆς ἀναγωγῆς συνόλου τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος ἐπὶ τοῦ Ποσοτικῆς καὶ τοῦ μετρομένου παρεγνώρισεν ἡ μηχανικὴ Φυσικὴ «οὐσιώδεις» πτυχὰς καὶ ὄψεις αὐτῆς καί, κυρίως, τὰ Ποιοτικὰ στοιχεῖα οὐχὶ μόνον τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ, πρωτίστως, τῶν «στρωμάτων» τοῦ Ψυχικοῦ καὶ τοῦ Πνευματικοῦ, τὰ ὁποῖα ἢ παρεποιήθησαν εἰς ποσοτικὰ ἢ ἀπερρίφθησαν ὡς μὴ πραγματικά. Ἐφεξῆς ὅλαι αἱ ἐπιστήμαι, οὐχὶ μόνον αἱ Φυσικαί, ἀλλὰ καὶ αἱ Πνευματικαί, ὅπως Φιλοσοφία, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία κ.λπ., θὰ ἐξελιχθῶν εἰς «μηχανικὰς», ἤτοι εἰς μεθόδους ἀναζητήσεως καὶ ἀνακαλύψεως τῶν «μηχανισμῶν», ποῦ διέπουν τὸ «πεδῖον» τοῦ ἐπιστητοῦ των. Διὰ δὲ τῆς κατατήσεως τῆς Πραγματικότητος εἰς τὰ «στοιχεῖα» αὐτῆς παρεμορφώθη αὕτη καὶ διεστράφη ἢ περὶ αὐτῆς γνώσις, διότι ἀπωλέσθη ἡ ὄργανικὴ συνάφεια τοῦ μέρους πρὸς τὸ ὅλον, ἀφοῦ, ὅπως ἀναγνωρίζεται σήμερον, τὸ Σύμπαν ἀποτελεῖ ἐνιαῖον Ὅργανισμὸν, μὲ ἀμεσον συνάφειαν καὶ ἀλληλεξάρτησιν πάντων τῶν μερῶν πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ Ὅλον. Εἰς τὸν χῶρον τῶν ἐπιστημῶν ἢ κατὰ τμησις ἔλαβε καὶ λαμβάνει χῶρον εἰς τὸ ἄπειρον, ἢ δὲ ἐπιστήμη κατήνησεν, ἐν πολλοῖς, ἐνασχόλησις «ὑποσημειώσεων» καὶ προβολῆ τοῦ ἐπουσιώδους καὶ τοῦ δευτερεύοντος ὡς οὐσιώδους καὶ πρωτεύοντος.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ λεχθῶν τινα καὶ περὶ τῆς Γνωσιολογίας τοῦ Hobbes, διὰ τῆς ὁποίας κατέφευγεν οὗτος καιρῖον πλήγμα κατὰ τῆς Θρησκείας. Ὅπως ἐλέχθη, ὁ Η. θεωρεῖ τὴν λογικὴν δύναμιν ὡς ἀριθμομηχανὴν προσθαφαιρέσεων. Οὐδὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς, ἀλλὰ πᾶν τὸ «γνωστικὸν» ὑλικὸν προσλαμβάνει ἐξωθεν, διὰ τῶν Αἰσθήσεων. «Νοεῖν» ἔχει ὡς ἀρχὴν καὶ πηγὴν «τὰ ἐξω σώματα, τὰ ὁποῖα καλοῦμεν, συνήθως, ἀντικείμενα». «Ἰδιότης» τῶν σωμάτων τούτων εἶναι τὸ «φαινόμενον ἢ ἡ παράστασις» αὐτῶν, διὰ τῆς ὁποίας «ἐπενεργεῖ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἐπὶ τῶν Αἰσθητικῶν ὀργάνων τοῦ σώματός μας» καὶ προκαλεῖ τὰς «Αἰσθήσεις», αἵτινες καὶ ἀποτελοῦν «τὴν πηγὴν» τοῦ Νοεῖν. «Οὐδὲν δυνάμεθα νὰ νοήσομεν, τὸ ὁποῖον προηγουμένως, ὡς ὅλον ἢ εἰς τὰ μέρη αὐτοῦ, δὲν παρήχθη εἰς μίαν τῶν Αἰσθήσεών μας. Ἐκ τῶν πρώτων δὲ τούτων Ἐντυπώσεων ἐξαρθῶνται ὅλαι αἱ μεταγενέστεραι Σκέψεις μας... Αἰτία, λοιπόν, τῆς Αἰσθήσεως εἶναι ἐν ἐξωθεν σῶμα ἢ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον διεισδύει εἰς τὸ ἐκάστοτε Αἰσθητικὸν ὄργανον» διὰ τῆς παρουσίας του. «Ἡ παρουσία αὕτη λέγεται Ἐντύπωσις... Ἐντύπωσις καὶ ἀρχικὴ Παράστασις εἶναι, ἐντελῶς, τὸ αὐτό. Αὗται προκαλοῦνται διὰ τῆς πιέσεως, τὴν ὁποῖαν ἀσκει ἐν ἐξωτερικῶν ἀντικείμενον ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν ἢ ἐφ' ἑνὸς ἄλλου Αἰσθητικοῦ ὀργάνου». Τὰς Ἐντυπώσεις διαδέχεται ἡ Ἐπινόησις, ἢ, «ὅπως πλέον ὀρθῶς τὴν ὀνομάζουν οἱ Ἕλληνες, Φαντασία», ἣτις «οὐδὲν ἕτερον εἶναι

ἡ παύουσα ἢ ἐξησθημένη καὶ φθίνουσα Ἐντύπωσις. Αὕτη δὲ εἶναι κοινὴ εἰς Ἀνθρώπους καὶ Ζῶα, εἴτε κοιμῶνται εἴτε τελοῦν ἐν ἐγρηγόρσει» καὶ διασώζεται, φθίνουσα, «μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Ἀντικειμένου» ἐκ τοῦ Αἰσθητηρίου ὀργάνου. Τέλος τὴν Ἐπινόησιν ἀκολουθεῖ ἡ Ἀνάμνησις, ἣτις εἶναι, ἀπλῶς, «ἀσθενεστέρα Ἐπινόησις». «Ἡ ἀμοιβαία ἐξάρτησις καὶ συνάφεια τῶν σκέψεων τῶν Ἀνθρώπων» λαμβάνει χώραν κατ' ἐντελῶς μηχανικὸν τρόπον: Αὗται «οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ κινήσις τῆς Ὑλης, διὰ τῆς ὁποίας ἐνεργεῖ τὸ Ἀντικείμενον, ποικιλοτρόπως, ἐπὶ τῶν Αἰσθητικῶν ὀργάνων. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἡμῖν αὗται οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ διάφοροι κινήσεις». «Ἡ παράστασις, λοιπόν, ἣτις ἐκδηλοῦται ὑπὸ τῶν Ἀνθρώπων καὶ τῶν ἄλλων Ζῶων διὰ τῆς Γλώσσης ἢ δι' ἄλλων, ἀθαιρέτων, σημείων, λέγεται *Λογικόν*, καὶ εἶναι τοῦτο κοινὸν εἰς Ἀνθρώπους καὶ Ζῶα»⁴⁸. Εἶναι φανερόν, ὅτι ἐκπροσωπεῖ, ἐδῶ, ὁ Hobbes ἓνα συνεπῆ Sensualismus.

Ἀκολουθῶς δὲ ὀρίζει καὶ τὸ ἔργον τῆς *Φιλοσοφίας ἢ Ἐπιστήμης*, τὸ ὁποῖον προσδιορίζεται, ἀπολύτως, ἐκ τῆς ἀρχῆς: «Οὐδεμία Παράστασις ὑπάρχει, ἣτις προηγουμένως, ὡς ὅλον ἢ εἰς τὰ μέρη τῆς, δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Αἴσθησιν»⁴⁹. Συνεπῶς πᾶσα γνῶσις ἔχει ὡς πηγὴν τὰ Ἀντικείμενα ἢ Πράγματα ἢ Σώματα τοῦ ἔξω κόσμου καὶ ἀναφέρεται, ἀποκλειστικῶς, εἰς ταῦτα. «Ἀντικείμενον τῆς Φιλοσοφίας εἶναι, λοιπόν, κάθε Σῶμα, τοῦ ὁποίου τὴν γένεσιν καὶ τὰς ιδιότητας λαμβάνομεν γνῶσιν... Φιλοσοφία νοεῖται ὡς γνῶσις τῶν αἰτίων ἐκ τῶν αἰτιατῶν καὶ τῶν αἰτιατῶν ἐκ τῶν αἰτίων»⁵⁰.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τούτῳ οὐδεὶς χώρος ὑπάρχει διὰ τὸν Θεὸν καὶ

48. Th. Hobbes, *μν. ἔργ.*: *Leviathan* (ἐν: Reclam 9914/1991), 52 ἐξ.).

49. Αὐτόθι, 58.

50. Th. Hobbes, *Grundzüge der Philosophie*, ἐν: Vorländer, *μν. ἔργ.*, 87. Πρβλ. καὶ: H.-G. Gadamer (*Philosophisches Lesebuch 2* (1989), 97), ὅστις ἀναφέρει: Ὁ Hobbes «ἀγεται ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ὑπάρχει μόνον κινήσις τῶν σωμάτων. Οὕτως ἰσχύει ὡς Materialist... Τὸ συνεπὲς πρόγραμμα, ποῦ ἀκολουθεῖ ὁ Hobbes, ἀναπτύσσων π.χ. τὰς ἐννοίας χώρου καὶ χρόνου, βασίζεται ἐπὶ τῆς φανταστικῆς (fiktiv) παραδοχῆς, ὅτι, μὲ ἐξαιρέσιν τὸ σκεπτόμενον Ἐγώ, ὅλος ὁ λοιπὸς κόσμος εἶναι ἀνύπαρκτος, καὶ ἐπιζητεῖ νὰ ἀποδείξει, πῶς γεννῶνται αἱ βασικαὶ κατηγορίαι τῆς φυσικῆς γνῶσεως καὶ κοσμικῆς ἐμπειρίας καθαρῶς, ἐκ τῆς ἑνδον κατοχῆς παραστάσεων τῆς συνειδήσεως. Πρόκειται δηλ. περὶ μιᾶς ἰδιωτύπου, γενετικῶς συνεποῦς, θεωρίας τοῦ A priori, ἣτις ἐφαρμόζεται ἐδῶ. Αὕτη εὔρεν εἰς τὴν συνεπῆ Φαινομενολογίαν τοῦ Husserl, εἰς τὸν αἰῶνα μας, τὴν δικτὴν τῆς ἀκριβῆ μεθοδικῆν ἀναλογίαν. Ὁ Hobbes δὲν ὑπῆρξεν, ἀπλῶς, εἰς μέγας θαυμαστῆς τῆς γαλιλεϊκῆς ἐπιστήμης τῆς Μηχανικῆς. Οὗτος μετέφερεν, ἐπίσης, τὰ μεθοδικὰ ἰδεώδη τῆς Μαθηματικῆς γνῶσεως ἐπὶ τῆς λογικῆς θεμελιώσεως τῆς φιλοσοφίας του, — διὸ καὶ εἰς ἀκρῆτος Nominalismus. Νοεῖν σημαίνει, δι' αὐτόν, λογαριάζειν μὲ ἐννοίας... Οὕτω τὸ ἰδεώδες τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν μιᾶς λογικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τοῦ Hobbes, ὑπόκειται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς Τεχνικῆς».

διὰ τὴν περὶ Αὐτὸν ἀσχολουμένην Θεολογίαν. Ὁ Hobbes εἶναι σαφῆς καὶ συνεπής: «Κατὰ τὴν γνώμην μου οὐδεμία ἄλλη φυσικὴ καταβολὴ τοῦ Ἄνθρώπου εἶναι ἀναγκαία πρὸς ἐξάσκησιν, εἰ μὴ ὅτι οὗτος εἶναι Ἄνθρωπος καὶ κύριος τῶν πέντε Αἰσθήσεων του... Ἐκτός, λοιπόν, Ἐντυπώσεων, Παραστάσεων καὶ διαδοχῆς σκέψεων, οὐδεμία ἄλλη κίνησις ἐνοικεῖ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα... Ὅ,τι ἐννοοῦμεν, εἶναι πάντοτε πεπερασμένον. Ἐξ ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν Ἄπειρον, οὐδεμία παράστασις καὶ σκέψις μπορεῖ νὰ προέλθει... Διὸ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ δὲν ἀπαντᾶται παρ' ἡμῖν ἔτσι, ὥστε νὰ ἀντιληφθῶμεν Αὐτόν... ἀφοῦ, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὅλαι αἱ παραστάσεις μας βασίζονται ἐπὶ προηγηθεισῶν Ἐντυπώσεων καί, ὡς ἐκ τούτου, οὐδεμίαν παράστασιν δύναται νὰ ἔχει ὁ Ἄνθρωπος ἐκείνου, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀντικείμενον τῶν Αἰσθήσεων». Αἱ περὶ Θεοῦ θεωρίαι «εἶναι προτάσεις, ποῦ οὐδὲν λέγουν, καὶ γίνονται ἀποδεκταὶ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Αὐθεντίας μερικῶν πλανωμένων Φιλοσόφων ἢ πλανώντων Σχολαστικῶν»⁵¹.

«Συνεπῶς ἀποκλείει ἡ Φιλοσοφία ἐξ ἑαυτῆς τὴν Θεολογίαν, καὶ ἐννοῶ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, τοῦ Αἰωνίου, Ἀκτίστου, Ἀκαταλήπτου, τοῦ ὁποῖου οὐδὲν συντιθέμενον, οὐδὲν διαιρούμενον καὶ οὐδὲν περὶ τῆς ἀρχῆς του δύναται νὰ γνωσθεῖ... περαιτέρω δὲ καὶ τὴν περὶ Ἀγγέλων διδασκαλίαν καὶ ὅλων ἐκείνων τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα οὔτε ὡς Σώματα οὔτε ὡς ἐπενέργεια Σωμάτων θεωροῦνται, διότι καὶ εἰς αὐτὰ δὲν ὑπάρχει σύνθεσις καὶ διαίρεσις... Ἐπίσης ἀποκλείει, περαιτέρω, ἡ Φιλοσοφία κάθε γνώσιν, προερχομένην ἐκ θείας ἐμπνεύσεως ἢ ἀποκαλύψεως, ἀφοῦ δὲν ἀποκτᾶται αὕτη διὰ τῆς Λογικῆς, ἀλλὰ διὰ τῆς θείας χάριτος, σιγμιαίως καὶ δι' ὑπερφυσικῶν αἰσθήσεων»⁵². Ὅπως τυγχάνει αὐτονόητον ὁ Hobbes πρὸς βεβύει συνεπῆ Ὑλισμὸν καὶ Ἀθεϊαν, — *πραγματικὸν εἶναι, δι' αὐτόν, μόνον τὰ συντιθέμενα καὶ τεμνόμενα Σώματα.*

Ὁ John Locke (1632-1704) ἀνήκει εἰς τοὺς κορυφαίους ἐκπροσώπους τοῦ Empirismus καὶ εἶναι ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος, ὅστις ἐπληξε, κατ' ἐξοχίην, καὶ κατέστησεν ἀναξιόπιστον τὴν Λογικὴν ἢ Φυσικὴν Θρησκείαν καὶ Ἠθικὴν. Οὗτος ἀπέρριψε τὴν θεωρίαν περὶ ὑπάρξεως «ἐμφύτων ἰδεῶν», ἥτοι «πρωταρχικῶν γραμμάτων, ἐγγεγραμμένων ἐπὶ τοῦ πνεύματος ἀπ' ἀρχῆς τῆς ὑπάρξεώς του... Ἡ συνείδησις εἶναι, τρόπον τινά, ἐν φύλλον λευκοῦ χάρτου, ἄνευ γραμμάτων καὶ ἰδεῶν... Πόθεν λαμβάνει, ὅμως, ὅλον τὸ ὕλικὸν διὰ τὴν σκέψιν καὶ τὴν γνώσιν;

51. Th. Hobbes, *Leviathan*, ἐν: μν. ἔργ.: Reclam 9914/1991, 62-63.

52. Th. Hobbes, *Grundzüge der Philosophie*, ἐν: Vorländer, μν. ἔργ., 92.

Ἐπ' αὐτοῦ ἀπαντῶ μὲ μίαν λέξιν: ἐκ τῆς ἐμπειρίας.. Ἐπ' αὐτῆς βασιλεύεται ὅλη ἡ γνώσις μας καὶ ἐξ αὐτῆς, τελικῶς, πηγάζει. Ἡ παρατήρησις μας, ἡ ὁποία στρέφεται ἢ πρὸς τὰ ἔξω, αἰσθητά, ἀντικείμενα ἢ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν δραστηριότητα τοῦ πνεύματός μας,... ἐφοδιάζει τὸ Λογικὸν μας μὲ ὅλον τὸ ὑλικὸν διὰ τὸ σκέπτεσθαι. Αἱ δύο αὗται εἶναι αἱ πηγαὶ τῆς γνώσεως, ἐκ τῶν ὁποίων πηγάζουν ὅλαι αἱ ιδέαι, τὰς ὁποίας ἔχομεν ἢ δυνάμεθα, φύσει, νὰ ἔχομεν». «Τοὺς δύο τούτους δρόμους, οἵτινες προσπορίζουν τὴν πρώτην ὕλην δι' ὅλην τὴν γνώσιν μας», ὀνομάζει ὁ L. «αἰσθητικὴν παρατήρησιν καὶ αὐτο-παρατήρησιν»⁵³.

Διὰ τῶν δύο τούτων ἐμπειρικῶν δρόμων ἀναγόμεθα καὶ εἰς τὴν *ιδέαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ*. Ὁ L. διακρίνει δύο εἰδῶν ιδέας: τὰς ἀπλᾶς, προερχομένας ἐκ τῆς ἀμέσου ἐμπειρίας τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς αὐτο-παρατηρήσεως, καὶ τὰς «συνθέτους», αἵτινες συνιστοῦν «συνδυασμὸν ἀπλῶν ιδεῶν», διὰ τῆς «πρὸς ἀλλήλας συναφείας πλειόνων — ἀπλῶν — ιδεῶν»⁵⁴. Μία τοιαύτη δὲ «σύνθετος» εἶναι καὶ ἡ περὶ Θεοῦ ιδέα. Οὗτος ἀναφέρει σχετικῶς: «Ἐὰν ἐξετάσομεν τὴν ιδέαν, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου, ὑψίστου, ὄντος, θὰ διαπιστώσομεν, ὅτι διὰ τοῦ αὐτοῦ δρόμου καταλήγομεν εἰς αὐτὴν καὶ ὅτι αἱ σύνθετοι ιδέαι, τὰς ὁποίας ἔχομεν τόσον περὶ τοῦ Θεοῦ, ὅσον καὶ περὶ τῶν αὐτοτελῶν πνευμάτων, ἔχουν προκύψει ἐκ τῶν ἀπλῶν, τὰς ὁποίας δεχόμεθα διὰ τῆς αὐτο-παρατηρήσεως». Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ διευρύνει ἀπλᾶς ιδέας, τὰς ὁποίας ἀποκτᾷ «διὰ τῶν Αἰσθήσεων καὶ τῆς αὐτοθεωρήσεως,... ὅταν θέλει νὰ σχηματίσει μίαν, κατὰ τὸ δυνατόν, προσήκουσαν ιδέαν περὶ τοῦ ὑψίστου ὄντος, διὰ τῆς συναρτήσεως τούτων πρὸς τὴν ιδέαν τοῦ Ἀπείρου»⁵⁵.

Ὁ R. Descartes εἶχε θεμελιώσει τὸ *ἐμφυτον* τῆς περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ιδέας: α) ἐκ τῶν κάτω, διὰ τοῦ ὄντολογικοῦ ἐπιχειρηματός, ἐκ τῆς περὶ Θεοῦ *ιδέας*, πού *ἐνυπάρχει* εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, καὶ ἥτις συνεπάγεται τὸ *πραγματικὸν* τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ: «εἰς τὴν *ιδέαν* ἐνὸς ὑψίστου, τελείου, ὄντος ἐμπεριέχεται ἡ ἀναγκαία καὶ αἰωνία *ὑπαρξις* αὐτοῦ καί, συνεπῶς, τὸ ὑψίστον τοῦτο, τέλειον, ὄν *ὑπάρχει*», καὶ β) ἐκ τῶν ἄνω: «Ἡ ἐν ἡμῖν ἐγκειμένη ιδέα αὕτη τοῦ Θεοῦ ἢ ἐνὸς ὑψίστου ὄντος» «ἔχει ἐμφυτευθεῖ ὑπ' αὐτοῦ

53. J. Locke, *Essay concerning Human Understanding*, ἐν: G. Gawlick, Empirismus (Reclam 9914/1991), 78-79.84.

54. Αὐτόθι, 107.103.

55. Αὐτόθι, 109.

του Θεού», «διότι τὸ τέλειον οὐδέποτε παράγεται ὑφ' ἐνὸς ἀτελεστερου ὡς μιᾶς πλέον ἐνεργου καὶ πλήρους αἰτίας»⁵⁶.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων του ἦλθεν ὁ Locke εἰς εὐθείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Descartes, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν φυσικο-ιστορικὴν ἀπόδειξιν περὶ Consensus Gentium, ἀπορρίψας τὸ ἐμφυτον τῆς περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἰδέας. Εἶχε δὲ τοσαύτην ἀπήχησιν ἡ θεωρία του αὕτη, ὥστε τὸ περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν πρόβλημα παρεμερίσθη ἐκ τοῦ φιλοσοφικοῦ προσκηνίου ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας καὶ περιέπεσεν εἰς λήθην. Σχετικῶς ὁ G. W. Leibniz εἶχεν ἀντιτάξει ἐν βαθυστόχαστον ἐπιχειρημα κατὰ τῆς ἀνωτέρω θεωρίας τοῦ Locke, ὅτι δηλ. ἡ ἀπόλυτος ἐξάρτησις τῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐκ τῶν Αἰσθήσεων καὶ τῶν δι' αὐτῶν ἐντυπώσεων ἐκ τῶν ἔξω ὄντων, θὰ ἐσημεινεν, ὅτι τοῦτο, ἄνευ τῶν ἐκ τῶν Αἰσθήσεων ἐμπειριῶν, καθίσταται ἄνουν καὶ νεκρὸν, — ἀλλὰ ἡ φωνὴ αὕτη κατεπνίγη ὑπὸ τοῦ ἐπελθόντος κύματος τοῦ Materialismus⁵⁷.

Τὸ περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν πρόβλημα ἐπανήλθε, κατὰ τὸν 20ὸν αἰ. διὰ τοῦ Noam Chomsky (γεν. 1928), ὅστις ἡμφεσβήτησε τὴν περὶ μὴ ὑπάρξεως ἐμφύτων ἰδεῶν θεωρίαν τοῦ Locke. «Πρόκειται περὶ ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης ὑφ' ἐνὸς ὁμαλοῦ παιδίου, καὶ ὁ Chomsky ἀμφισβητεῖ, μὲ ἐπιμονήν, ὅτι τὸ ἐπίτευγμα τοῦτο... ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐμπειρικῆς ὁδοῦ, δηλ. δι' ἀπλῆς ἀφομοιώσεως ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ παιδίου... Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, νὰ ἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἡμεῖς, οἱ ἄνθρωποι, ἔχομεν ἐφοδιασθεῖ μὲ μίαν ἐμφυτον ἰκανότητα (ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἄτομον: κληρονομικὴν) πρὸς ἐκμάθησιν μιᾶς ἀνθρωπίνης γλώσσης»⁵⁸.

Τὴν ὑπαρξιν ἐμφύτων ἰδεῶν ἀποδέχεται καὶ ἡ Ἑξελικτικὴ Γνωσιοθεωρία (Evolutionäre Erkenntnistheorie), ἀφορμωμένη, ὅμως, ἀπὸ τῆς δικῆς τῆς σκοπιᾶς. Ὁ κορυφαῖος ἰατρο-βιολόγος Konrad Lorenz (Βραβεῖον Νόμπελ 1973) ἀναφέρει: «Σχεδὸν δὲν ὑπῆρξε μεγαλυτέρα πλάνη εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνθρωπότητος ἢ ἡ

56. R. Descartes, *Prinzipien der Philosophie*, ἐν: R. Specht, μν. ἔργ.: Rationalismus, 119-121.

57. «Βασικὴ θέσις» τοῦ Leibniz ἦτο: «Πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀρχαὶ ἰδέαι, διότι τὸ Νοεῖν δὲν παρέχεται διὰ τῶν Αἰσθήσεων». Ἀναφέρει δὲ οὗτος: «Ἀποδέχομαι τὴν ὑπαρξιν ἐμφύτου ἰδέας τοῦ Θεοῦ, τὴν ὅποιαν προέβαλεν ὁ Descartes, καί, ἀκολούθως, καὶ ἄλλας ἐμφύτους ἰδέας, μὴ προερχομένας ἐκ τῶν Αἰσθήσεων,... διότι ὅλαι αἱ σιέψεις καὶ αἱ δραστηριότητες τῆς Ψυχῆς μας προέρχονται ἐκ τοῦ ἐαυτῆς βήθους, καὶ οὐχὶ διὰ τῶν Αἰσθήσεων» (*Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand*, ἐν: Vorländer, μν. ἔργ.: Philosophie der Neuzeit, 202.204).

58. H. J. Störig, *Kleine Weltgeschichte der Philosophie* (1993¹⁶), 660-661.

γνώμη τῶν Empiristen, ὅτι ὁ Ἄνθρωπος, πρὸ πάσης ἀτομικῆς ἐμπειρίας, εἶναι ἐν ἄγραφον φύλλον, μία "tabula rasa"»⁵⁹. Συγχρόνως δὲ ἐπιτίθεται καὶ κατὰ παντὸς Rationalismus, ὅστις ἐπιζητεῖ νὰ ἀναγάγει σύνολον τὴν Πραγματικότητα «ἐφ' ἑνός, ὅσον γίνεται, ἐνοποιημένου κοσμοειδώλου... Ὅλα τὰ παμπυχιστικὰ κοσμοεἶδωλα, ὅπως ἡ Μοναδολογία τοῦ Leibniz, ἡ Περιβαλλοντολογία τοῦ Jakob von Uexküll καὶ ἀκόμη ἡ πνευματώδης προσπάθεια τοῦ Weidel νὰ ἐπιλύσει τὸ Σώμα-Ψυχὴ-πρόβλημα, κάμνουν τὸ αὐτὸ λάθος, νὰ θέλουν νὰ ἀναγάγουν τὸ σύνολον τῆς ποικιλίας τοῦ κόσμου ἐπὶ τῆς βάσεως ἑνός καὶ μόνου εἶδους ἀρχῶν τοῦ εἶναι καὶ γίγνεσθαι» (60). Εἰς τὴν αὐτὴν πλάνην ὑπόκειται καὶ ἡ Φυσικὴ, ἡ ὁποία, «ἐπιζητοῦσα νὰ ἐξηγήσει τὸ Σύμπαν ὅλον μὲ τὰς κατηγορίας καὶ τὴν νομοτέλειαν τῆς κλασσικῆς Μηχανικῆς», πρεσβεύει «ἓνα ἀκραῖον Mechanizismus», ὅστις οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ «Μεταφυσικὴ» (60).

Περαιτέρω διατυπώνει ὁ Lorenz τὴν δικήν του Γνωσιο-Θεωρίαν, δεχόμενος ὅτι «ὁ ἄνθρωπος κέκτηται ἐμφύτους τρόπους συμπεριφορᾶς» (32), καθὼς καὶ καταβολὰς γνώσεων καὶ ἰδεῶν, αἵτινες προέρχονται, ὅμως, οὐχὶ «δι' ἀμέσου ἐπενεργείας ἐκ τῶν ἄνω, ἐκ τοῦ Θεοῦ» (Fulguratio 47), ἀλλ' ὀφείλονται «εἰς τὴν Evolution, εἰς τὸ διαρκείας αἰῶνων κοσμικὸν ἐκεῖνον γίγνεσθαι, κατὰ τὸ ὁποῖον ὅλοι οἱ Ὄργανισμοὶ ἤρχοντο εἰς ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητος καὶ προσηρομόσθησαν εἰς αὐτήν. Τὸ ἱστορικο-γενετικὸν τοῦτο γεγονός συνιστᾷ διαδικασίαν Γνώσεως, ἀφοῦ κάθε "προσαρμογὴ" εἰς μίαν ὠρισμένην συνθήκην τῆς ἔξω πραγματικότητος σημαίνει, ὅτι ἐν μέτρον "πληροφορίας περὶ" αὐτῆς ἀπεθηκεύθη εἰς τὸ ὀργανικὸν σύστημα» (17). Οὐχί, λοιπόν, μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὅλοι οἱ ζῶντες Ὄργανισμοὶ διαθέτουν, κληρονομικῶς μεταδιδόμενον, «γνωστικὸν μηχανισμόν», πληροφοροῦντα τὰ ἄτομα ἐκάστου εἶδους «περὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ ἔξω κόσμου» (38), ἤτοι περὶ τῶν δυνατοτήτων καὶ κινδύνων.

Ἐνὶ λόγῳ: «Αἱ κατηγορίαι καὶ αἱ θεωρητικαὶ μορφαὶ τοῦ ἀνθρώπινου γνωστικοῦ μηχανισμοῦ ἐγένοντο κατὰ τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν,

59. K. Lorenz, *Die Rückseite des Spiegels. Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens* (1982⁶), 92. Αἱ περαιτέρω, ἐκ τοῦ ἔργου τούτου, σελίδες τίθενται ἐντὸς τοῦ κειμένου. Ἐμφύτους ἰδέας παραδέχεται ὁ Lorenz οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς Ἄνθρώπους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ Ζῶα, μεταδιδόμενας κληρονομικῶς: «Ὅ,τι καταπλήσσει εἶναι: Ἡ γνώσις καὶ τὸ ἐπικίνδυνον ἑνὸς συγκεκριμένου Δολώματος μεταδίδεται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν καὶ ἐπιβιώνει, ἐπὶ μακρὸν, τῶν Ἀτόμων ἐκεῖνων, τὰ ὁποῖα ἔσχον

ὅστις “προσηρμόσθη” ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἔξω-ὑποκειμενικῆς πραγματικότητος, κατ’ ἀνάλογον τρόπον καὶ ἐξ ἀναλόγων αἰτίων, ὅπως καὶ ἡ ὀπλὴ τοῦ ἀλόγου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν στεππῶν ἢ τὰ περὺγια τῶν ἰχθύων εἰς τὸ ὕδωρ». «Ἡ γενετικο-ιστορική αὕτη ἐξήγησις», τὴν ὁποῖαν ὀνομάζει ὁ L. καὶ «ὑποθετικὸν Realismus» (26), ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπάρχει «ἀντιστοιχία κατηγοριῶν μεταξὺ Λογικῆς καὶ Ἀντικειμένων» (57). Ὁ Lorenz ἀπορρίπτει τὴν θέσιν τοῦ Kant περὶ τοῦ ἀδυνάτου γνώσεως τοῦ «ὄντος καθ’ αὐτὸ» καὶ λαμβάνει ἴσας ἀποστάσεις ἔναντι τῶν Realismus καὶ Idealismus. «Ἀκόμη καὶ σήμερον κοιτάζει ὁ Realist μόνον πρὸς τὰ ἔξω καὶ δὲν ἔχει τὴν ἐπίγνωσιν, ὅτι εἶναι εἰς καθρέπτῃς. Ἀκόμη καὶ σήμερον κοιτάζει ὁ Idealist μόνον εἰς τὸν καθρέπτῃν καὶ στρέφει τὰ νῶτα του πρὸς τὸν ἔξω κόσμον» (33).

Ἡ ἄποψις τοῦ Lock, καθ’ ἣν «no innate principles in the mind», θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται, σήμερον, ὡς ὑπερκερασθεῖσα. Ἀνοικτόν, ὅμως, παραμένει τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ιδέας ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἥτοι ἂν εἶναι αὕτη *ἔμφυτος* ἢ προῖδὸν *ιστορικῶν* συγκυριῶν. Ἀπάντησις ἐπ’ αὐτοῦ δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ, αἱ δὲ διδόμεναι ἀπαντήσεις ποικίλλουν κατὰ τὰς *ιδεολογικὰς* ἀφετηρίας καὶ τοποθετήσεις τῶν στοχαστῶν. Εἶναι δὲ αὐτονόητον, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ θεολογία πρεσβεύει, ἐν συναφεῖᾳ καὶ πρὸς τὸ «κατ’ εἰκόνα» Θεοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ *ἔμφυτον* τῆς περὶ Θεοῦ ιδέας.

Ἀξιοσημείωτον τυγχάνει, ὅτι ὁ Locke ἐθεώρησε τὴν περὶ ἐμφύτων ιδεῶν θεωρίαν ὡς *ιδεολογικὸν μέσον καταπίεσεως καὶ ὑποδουλώσεως*: «Δὲν ἦτο μικρὸν τὸ πλεονέκτημα δι’ ἐκείνους, οἵτινες προεβάλλοντο ὡς πρῶτοι καὶ διδάσκαλοι, ὅταν οὗτοι ἐξύψωνον εἰς ἀρχὴν τῶν ἀρχῶν τοῦτο, ὅτι δηλ. *αἱ ἀρχαὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφισβητοῦνται*. Διότι, ἀφ’ ἧς ἐξυψώθη εἰς ἀρχὴν, ὅτι ὑπάρχουν ἔμφυτοι ἀρχαί, ἐξηναγκάζοντο οἱ ὀπαδοὶ τούτων νὰ ἀποδέχονται ὠρισμένας διδασκαλίας ὡς ἐμφύτους. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ὅμως, ἐπεδιώκετο ἡ μὴ χρῆσις τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς κρίσεως, μὲ σκοπὸν τὴν ἀποδοχὴν τῶν διδασκαλιῶν τούτων δι’ ὑπακοῆς καὶ πίστεως. Μὲ τὴν στάσιν δὲ ταύτην τυφλῆς καὶ ἐπιπολαίας πίστεως ἐπετυγχάνετο εὐκολώτερον ἢ διακυβέρνησις καὶ ἐκμετάλλευσις αὐτῶν ὑφ’ ὠρισμένων ἀτόμων». «Τὸ Λογικὸν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ὕψιστος κριτὴς καὶ ὁδηγὸς εἰς ὅλα τὰ πράγματα», καὶ νὰ μὴ ἐπαφιέμεθα εἰς τὴν αὐθεντίαν ἄλλων καὶ εἰς

κακῆς ἐμπειρίας μετ’ αὐτοῦ» (*Das sogenannte Böse. Zur naturgeschichte der Aggression* (1990¹⁶), 158).

πίστεις εις ἐμφύτους θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀρχάς⁶⁰.

Ὁ Locke ἀπατεῖ νὰ τεθοῦν «ὄρια μεταξὺ πίστεως καὶ λογικῆς», τὰ ὁποῖα κατανοεῖ οὕτως ὡς ἀκολούθως: Ὑπὸ «*Λογικῆ*» ἐννοεῖ οὕτως τὴν ἀπόκτησιν ἀληθειῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου «διὰ τῆς ἐνεργοποιήσεως τῶν φυσικῶν του ἔξεων, ἤτοι διὰ τῶν Αἰσθήσεων καὶ τοῦ Στοχασμοῦ», ἐνῶ «*Πίστις*» εἶναι «ἡ ἀποδοχὴ προτάσεων... ἐν ἐμπιστοσύνῃ ἐπὶ τῆς ἀξιοπιστίας ἐκείνου, ὅστις θέτει αὐτάς... Τὸν τρόπον δὲ τούτον μεταδόσεως ἀληθειῶν εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὀνομάζομεν *Ἀποκάλυψιν*». Ὑπὸ τὸ πρῶμα τοῦτο διατυπώνει οὕτως τὰς ἀκολουθούσας θέσεις: Οὐδεμία θεία Ἀποκάλυψις προσφέρει «νέας ιδέας, τὰς ὁποίας δὲν κατεῖχον, ἤδη πρότερον, οἱ ἄνθρωποι, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Αἰσθήσεως καὶ τοῦ Στοχασμοῦ». Ἡ Λογικὴ ὀρίζει, ποῖα ἐκ τῶν προτάσεων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως εἶναι ἀληθεῖς. «Ἡ Λογικὴ εἶναι ὁ ἀρμόδιος κριτὴς... Διότι εἶναι ἀδύνατον διὰ τὴν Λογικὴν νὰ συνηγορήσῃ ὑπὲρ μιᾶς ἀπόψεως, ἥτις εἶναι δι' αὐτὴν παράλογος». Ἐν τέλει ταυτίζει ὁ Locke τὴν Θρησκείαν πρὸς τὴν Λογικὴν, θεωρῶν ὅτι «τὰ λατρευτικὰ ἔθιμα» τῶν Θρησκειῶν εἶναι «παραλογοισμοί», «γελοῖα καὶ προκλητικὰ» διὰ τὸν «λογικὸν» Ἄνθρωπον (Essey..., ἐν: μν. ἔργ.: Rationalismus, 277-284).

Τὸν θρησκευτικὸν τούτον Logizismus ἐβάδισε, μὲ συνέπειαν, οὐχὶ μόνον ἡ Δυτικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ ἡ θεολογία τῆς μέχρι σημείου νὰ ὀμιλεῖ περὶ «Ἀθρησκευτικοῦ», ἀκόμη δὲ καὶ περὶ «Ἀθέου» Χριστιανισμοῦ, διὰ κορυφαίων θεολόγων αὐτῆς, ὅπως K. Barth, D. Bonhoeffer, D. Sölle καὶ πλήθους ἄλλων, τὴν δὲ Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, διασφάζουσαν τὴν *Λατρείαν πρὸς τὸν Θεὸν* περιέπαιζον ὡς ὑπανάπτυκτον καὶ βυθισμένην εἰς τὸν μυστικισμόν. Ἔτσι κατέστρεψαν, κυριολεκτικῶς, τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀπογυμνώσαντες αὐτὴν ἐκ τοῦ, κατ' ἐξοχὴν, *ιδίου* αὐτῆς, ἤτοι ἐκ τοῦ *Λατρευτικοῦ* στοιχείου τῆς, καὶ μεταβαλόντες αὐτὴν εἰς ἀδιάκοπον, Θεολογικὸν καὶ κηρυγματικόν, Bla-Bla, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ Λαὸς ἐξ αὐτῆς, μὴ ἀνεχόμενος, πλέον, τὴν ἐπίμονον, Θεολογικὴν, πλῆσιν ἐγκεφάλου. Τὴν νοσταλγίαν ταύτην ἐπιστροφῆς εἰς τὴν *γνησίαν* θρησκευτικότητα ἐκφράζουν τὰ ἀναριθμητὰ κύματα τῆς εὐδοκίμουσης, εἰς τὰς ἡμέρας μας, *Νέας θρησκευτικότητος*, ἥτις ρίπτει τὴν σαγήνην τῆς, μὲ πλουσίαν, μάλιστα, λείαν, ἐπὶ τοῦ δημιουργηθέντος τούτου κενοῦ εἰς τὸν Δυτικόν, — ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ὀρθόδοξον — Χριστιανισμόν: ἐπὶ τῶν ἀποκρύφων, μυστηριακῶν, τελετουργιῶν.

Ἴδού, πῶς θὰ ἤθελε τὸν Χριστιανισμόν εἰς σύγχρονος, Δυτικῶς, θεολόγος: «Συγκεκριμένως σημαίνει "πνευματικότης" ἐν τῷ Χριστιανισμῷ "praxis pietatis", εὐσέβειαν εἰς ὅλην τῆς τὴν πολυμέρειαν: Προσευχὴν καὶ Νηστείαν, Κατάνυξιν καὶ Στοχασμόν, Εὐχὴν καὶ Λατρείαν, Ἄδειν καὶ Χορεύειν, μελέτην τῆς Γραφῆς καὶ Θρησκευτικὰ μαθήματα, ἡρέμους καιροὺς καὶ πνευματικὰς ἀσκήσεις. Τὸ Σιγᾶν συνανήκει. Μάλιστα δέ, ἀφοῦ ἡ Εὐαγγελικὴ ἐκκλησία φαίνεται, ὅτι ἐγένετο ἐκ μιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Λόγου εἰς μίαν ἐκκλησίαν τῶν λόγων. Συμβαίνει, διὰ μίαν στιγμὴν, ἡσυχία κατὰ τὴν θείαν Λειτουργίαν, τότε φοβεῖται ἡ ἐνορία, ὅτι ἐλποθύμησεν ὁ ἱερεὺς... Δικαίως ἐλέχθη ὑπό τινος: "Ὁ Χριστὸς τοῦ μέλλοντος ἢ "μυστικὸς" θὰ εἶναι ἢ οὐδόπως θὰ ὑπάρχει"! Καὶ συμπεραίνει: «Ἐπιστροφή καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὸ Θυσιασπῆριον καὶ στροφή πρὸς τὸν κόσμον δὲν ἀλληλο-αποκλείονται, ἀλλ' ἀλληλο-προσδιορίζονται» (H. Zahnt, *Gotteswende* (1989²), 141.182).

Εἰς τὴν χορείαν τῶν κορυφαίων ἐκπροσώπων τοῦ Empirismus

60. J. Locke, μν. ἔργ.: *Essey...*, I. 3- IV.19.

άνηκει και ο David Hume (1711-1776), του οποίου η Γνωσιο-Θεωρία και αι περί Θρησκείας απόψεις δεν απέχουν, ούσιωδώς, εκ των προηγουμένων. Ο Hume, ως συνεπής εμπειρικός φιλόσοφος, ανάγει όλα τα περιεχόμενα του ανθρώπινου Συνειδένα επί της *έμπειρίας* (experience): «Όλοι οι Φυσικοί νόμοι και όλα αι επενέργειαι των σωμάτων γνωρίζονται, άνεξαιρέτως, μόνον δια της έμπειρίας»⁶¹. Συγχρόνως, όμως, αποκαλύπτει ο Η. τον προβληματικόν χαρακτήρα της έμπειρίας ως πηγής γνώσεως. Αναφέρει: «Πάντα τα γεγονότα, αναφερόμενα εις λογικούς συλλογισμούς, φαίνεται ότι βασίζονται επί της σχέσεως *Αίτίας και Αίτιατου*» (147). Η σχέση δε αυτή στηρίζεται επί της αρχής της Όμοιότητος και της Αναλογίας: «Εξ όμοίων Αιτίων προσδοκώμεν όμοίας επενεργείας. Αύτη είναι η ούσία όλων των εμπειρικών μας συλλογισμών» (158). Η αρχή αυτή είναι εμπειρική και ούχι λογική. Παράδειγμα: Έν παιδίον, τó όποίον απέκτησε την έμπειρίαν του πόνου, με τó να έγγίσει την φλόγα, θα προσέχει εις τó έξής έτσι, ώστε να μη πλησιάζει τας χείρας του εις τó πύρ. Έδώ δεν υπάρχει λογική, άλλ' εμπειρική συνάφεια, «άναμένεται δηλ. όμοια επενέργεια εκ μίας αίτίας με όμοια αισθητικώς ποιότητας και όμοιαν παρουσίαν» (161). «*Αίτια και ένεργήματα, λοιπόν, άνακαλύπτονται ούχι δια του Λογικού, αλλά δια της έμπειρίας*» (149).

Ο εμπειρικός ούτος συνειρμός αίτίας και άκολουθίας «άφορμάται, όμως, εκ της προϋποθέσεως ότι τó Μέλλον θα άντιστοιχεί προς τó Παρελθόν» (158), — τούτο δε άποτελεί άπλήν υπόθεση: «Είναι άδύνατον, δι' οίωδήποτε εμπειρικών άποδείξεων, να άποδειχθεί, ... ότι τó Μέλλον θα είναι όμοιον (άντίστοιχον) προς τó Παρελθόν» (160). «Ότι ό Ήλιος, αύριον, δεν θα άνατείλει, είναι μία ούχι όλιγότερον συνετή πρότασις και έμπεριέχει ούδόλωσ μεγαλυτέραν αντίφασιν ή ό ίσχυρισμός, ότι ούτος θα άνατείλει. Ματαίως δε άγωνιζόμεθα να διαψεύσομεν αύτήν» (147). Έάν εις τά άνωτέρω προστεθεί και τó ότι «εκ μίας Αίτίας» προκύπτουν, συχνάκις, ούχι έν, αλλά «πλείονα άλλα ένεργήματα, τά όποια (όλα) έμφανίζονται εις την Λογικήν ως έξ ίσου συνεπή και φυσικά» (151-2), τότε έχομεν άνοικτόν, πλέον, τó έρώτημα περι τού δυνατού άποκτήσεως, *όντως*, γνώσεως δια της έμπειρίας.

Έτσι καταλήγει ο Hume εις ένα *Σκεπτικισμόν*: η Φύσις δεν προδίδει, εύκόλωσ, τά μυστικά της· ό δρόμος προς την τελείαν γνώσιν

61. D. Hume, *Enquiry concerning Human Understanding* έν: G. Gawlick, μν. έργ.: Empirismus, 150. Αι περαιτέρω σελίδες παρατίθενται έν τή κειμένω.

παραμένει κλειστός. «Θὰ πρέπει νὰ λογιζόμεθα εὐτυχεῖς, ἔὰν δυνάμεθα μὲ προσεκτικὴν ἔρευναν καὶ συλλογισμοὺς νὰ ἐξερευνήσομεν τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα, προσεγγίζοντες τὰς γενικωτέρας ἀρχάς. Ἡ τελεία γνῶσις τῆς Φύσεως μεταθέτει, ἀπλῶς, περαιτέρω τὴν ἄγνοιάν μας ὅπως, ἐπίσης, καὶ ἡ τελεία φιλοσοφία τοῦ πνεύματος ὠφελεῖ τότε καὶ μόνον, ὅταν ἀποκαλύπτει περαιτέρω περιοχὰς τῆς ἀγνοίας μας. Ἔτσι εἶναι ἡ φανέρωσις ἀνθρωπίνης τυφλότητος καὶ ἀδυναμίας τὸ ἀποτέλεσμα πάσης Φιλοσοφίας» (152). Διὰ τῶν θέσεων τούτων κάμνει ὁ Hume κατάφασιν καί, συγχρόνως, *υπέρβασιν* τοῦ Empiricismus, δεχόμενος μὲν τὴν ἀρχὴν, ὅτι μόνη πηγὴ γνώσεως εἶναι ἡ διὰ τῶν Αἰσθήσεων ἀποκτωμένη ἐμπειρία, ἀμφιβάλλον, ὅμως, — εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν «δογματικὸν» Empiricismus —, ἂν ἡ ἐμπειρία δύναται νὰ ὀδηγήσει, *ὄντως*, εἰς γνῶσιν τῆς πραγματικότητος. Οὕτω δὲν ἀπορρίπτει μὲν, ἀλλὰ *σχετικοποιεῖ* τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὴν δι' αὐτῆς προσκτωμένην γνῶσιν. Οὗτος εἰσήγαγε τὴν ἀρχὴν τῆς *ἀμφιβολίας* διὰ πᾶν «ἐπιστημονικὸν» πόρισμα καὶ θεωρίαν καὶ ἐγένετο πρωτοπόρος μιάς ἐλευθέρως ἐρεῦνης, ἄνευ *ιδεολογικοῦ* δογματισμοῦ καὶ φανατισμοῦ. Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ H. ἐπανήλθον, ἰδιαίτερος, εἰς τὸ φιλοσοφικὸν προσκλήνιον διὰ τοῦ Neo-Positivismus κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα.

Ὁ Hume, ὡς συνεπὴς ἐμπειρικὸς φιλόσοφος, *σχετικοποιεῖ* μὲν τὴν ἐμπειρίαν, ὡς μὴ δυναμένην νὰ προσπορίσει ἡμῖν βεβαίαν καὶ ἀπόλυτον γνῶσιν, θεωρεῖ, ὅμως, συγχρόνως ταύτην ὡς τὴν ἀποκλειστικὴν πηγὴν γνώσεως τῶν ὄντων καὶ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν. «Ὅλαι αἱ Παραστάσεις (thoughts) ἡμῶν εἶναι μόνον ἀπεικονίσεις τῶν Ἐντυπώσεων (impressions) ἡμῶν ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι ἀδύνατον νὰ σκεφθῶμεν κάτι, τοῦ ὁποίου προηγουμένως — εἴτε διὰ τῶν ἔξω εἴτε διὰ τῶν ἔσω Αἰσθήσεων — δὲν εἶχομεν *αἰσθησιν*». Δύο εἶναι, λοιπόν, τὰ περιεχόμενα τοῦ ἀνθρωπίνου Λογικοῦ: «Αἱ Ἐντυπώσεις ἢ ἀρχικαὶ Αἰσθήσεις, αἱ ὁποῖαι μετα-ποιοῦνται, περαιτέρω, εἰς Παραστάσεις» (164.165). «Κάθε Παράστασις ἀπεικονίζεται μὲ ἀφετηρίαν μίαν προηγηθεῖσαν Ἐντύπωσιν ἢ Αἰσθησιν, καὶ ἐκεῖ, ἔνθα ἀπουσιάζει ἡ Ἐντύπωσις, ἀπουσιάζει καὶ ἡ Παράστασις» (182). Τὰ ὄντα καὶ γεγονότα τῆς ἔξω πραγματικότητος συνάπτονται διὰ τῆς σχέσεως Αἰτία-Αἰτιατῶν (causa and effect), ἦτις, καὶ αὕτη, ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς οὐχὶ a priori, εἰς τὸ Λογικόν, ἀλλ' εἰς τὴν ἐμπειρίαν. «Ἡ Ἐμπειρία μόνη διδάσκει ἡμᾶς περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ὀρίων Αἰτίας καὶ Ἐνεργείας, καὶ μᾶς καθιστᾷ ἱκανοὺς νὰ συνάγομεν τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς ἀντικειμένου ἐξ ἐνὸς ἄλλου» (187), μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τῆς ἀποκτωμένης συνηθείας: «Διὰ τῆς μακρῆς Συνηθείας σχηματίζεται μία τοιαύτη πνευματικὴ συμπεριφορὰ, ὥστε, μὲ τὴν ἐμφάνισιν μιάς Αἰτίας, νὰ ἀναμένεται,

εὐθύς με βεβαιότητα, ἢ συνήθως συνοδεύουσα ταύτην ἀκολουθία» (172). Ὅπου δὲ ἡ Αἰτία δὲν εἶναι ἐμφανής, δηλ. δὲν μπορεῖ «να δοθεῖ ὡς ἐπαρκῆς ἐξήγησις μία ἀρμόζουσα Αἰτία, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει ἡ Ἐνέργεια», τότε καταφεύγουν οἱ Ἄνθρωποι εἰς τὸν ἀπὸ μηχανῆς Θεόν, ἥτοι «εἰς μίαν ἀόρατον, λογικὴν, Ἀρχὴν, ὡς τὴν ἄμεσον Αἰτίαν τοῦ συμβάντος,... τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὡς θαυμαστὸν καὶ ὑπερφυσικόν», ἥτοι ὡς θαῦμα (172-173).

Μὲ βάση τὰς ἀνωτέρω θεωρίας του προέβη, περαιτέρω, ὁ Hume εἰς μίαν εὐρεῖαν, κριτικὴν, ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὴν *Θρησκείαν* καὶ τὰ περιεχόμενα αὐτῆς, ἥτις εἶναι στενῶς συνυφασμένη πρὸς τὸ θρησκευτικο-φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Deismus. Ἡ πρόθεσις τοῦ H. ἀπεσκοπεῖ, προφανῶς, εἰς τὴν διάσωσιν τῆς θρησκείας πρὸ τοῦ ἐπερχομένου κύματος τῆς Ἀθεΐας, ἐπιστρατεύει δὲ ὅλα τὰ λογικὰ τοῦ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ αὐτῆς, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν, βεβαίως, οὐχὶ τοῦ δογματικοῦ Rationalismus, ἀλλὰ τοῦ αἰσθητικοῦ Empirismus, ἀφοῦ «ἡ Ἰσχυρὴ» οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ μία ἰδιαιτέρα μορφή τῆς ἐμπειρίας»⁶². Ἀφετηρίαν τῶν ἀποδεικτικῶν συλλογισμῶν τοῦ H. ἀποτελεῖ τὸ ἀξίωμα: «Ὅμοιαι Ἐνέργειαι εἶναι μία ἀπόδειξις δι' ὁμοίας Αἰτίας» (54). Περαιτέρω ἀποτελεῖ πεποίθησιν τοῦ H., ὅτι ὁ Κόσμος, τὸ Σύμπαν, εἶναι ἓν Ἐνέργημα, μία πραγματικότης, ἥτις, ὡς πρὸς τὸ σχεδιάσμα καὶ τοὺς σκοπούς, ὁμοιάζει πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Ἄνθρώπου: «οἰκίας, πλοῖα, ἐργαλεῖα καὶ μηχανάς» (30). «Ἡ προσαρμογὴ μέσων καὶ σκοπῶν εἶναι ἢ αὐτὴ εἰς τὸ Σύμπαν, οἷα καὶ ἢ ὑφ' ἑνὸς Ἄνθρώπου κατασκευασθεῖσα Μηχανή» (29)⁶³. «Διὰ τοῦ a posteriori τούτου ἐπιχειρήματος — καὶ μόνον διὰ τούτου — ἀποδεικνύομεν, συγχρόνως, τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς Θεοῦ καὶ τὴν ὁμοιότητα Αὐτοῦ μετὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ λογικόν» (25). Διὰ τῆς ἀρχῆς, λοιπόν, τῆς Ἀναλογίας καὶ τῆς Ὁμοιότητος ἀναγόμεθα, μετὰ βεβαιότητα, ἐπὶ ἑνὸς Αἰτίου τοῦ κόσμου, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν Θεόν, καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι εἰς ὑπερμεγέθης Ἄνθρωπος. «Ἰδιαιτέρως θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσομεν εἰς τὴν ὑψίστην Αἰτίαν ἓν πολὺ μεγαλύτερον μέτρον εἰς δύναμιν καὶ ἐπενέργειαν ἢ ἐκεῖνο, ποὺ παρατηροῦμεν εἰς τὸν Ἄνθρωπον» (126). Ὁ Θεὸς εἶναι

62. D. Hume, μν. ἔργ.: *Dialoge über natürliche Religion*, 34. Αἱ περαιτέρω παραπομπαί, ἐκ τοῦ ἔργου τούτου, παρατίθενται ἐντὸς τοῦ κειμένου.

63. Πρὸβλ. καί: Αὐτόθι, σ. 74: «Ὁ Κόσμος ὁμοιάζει μετὰ μίαν Μηχανήν. Λοιπὸν εἶναι μία Μηχανή. Λοιπὸν προήλθε διὰ σχεδιασμοῦ». Καὶ σ. 125: «Ἡ σύγκριστις τοῦ Συμπαντος μετὰ μίαν Μηχανήν, ἀνθρωπίνης κατασκευῆς, εἶναι φανερὰ καὶ φυσικὴ καί, ἐκτὸς τούτου, δεδικαιολογημένη μετὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀπαντωμένων εἰς τὴν Φύσιν γεγονότων τάξεως καὶ σχεδιασμοῦ ἔτσι, ὥστε ἐπαβάλλεται αὕτη, ἀμέσως, εἰς πᾶσαν, ἀπροκατάληπτον, παρατήρησιν καὶ θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκει γενικὴν ἀποδοχὴν».

«έν λογικὸν Ὄν, μὲ τεραστίαν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ὅπως ἀπαιτεῖ ἢ παραγωγή τοῦ Σύμπαντος» (70). «Τὸ Anthropomorphische System» (49) οὐδόλως ἐνοχλεῖ τὸν Η., ὅστις ποιεῖ τὸ Θεῖον «κατ' εἰκόνα» τοῦ Ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπιμένει, ὅτι, ἐφ' ὅσον «ὁ κόσμος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ ἀνθρώπινα ἔργα, θὰ πρέπει καὶ αἱ Αἰτίαι ἀμφοτέρων νὰ ὁμοιάζουν... μόνον διὰ τοῦ τρόπου τούτου μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἢ ὑπαρξίς μιᾶς θεότητος» (69)⁶⁴.

«Ἐὰν δυσπιστήσομεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην λογικὴν, τότε οὐδὲν ἕτερον κριτήριον κατέχομεν πρὸς ἀναγωγήν μας εἰς τὴν Θρησκείαν» (20). «Ἔτσι ἐπιχειρηματολογεῖ τις, ὅταν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, καὶ μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηματολογήσει καὶ ἐπὶ τοῦ Θεολογικοῦ χώρου» (54). «Ὅτι ὅμοιαι ἐνέργειαι προέρχονται ἐξ ὁμοίων Αἰτιῶν, ἰσχύει ἢ ἀρχὴ αὕτη καὶ ὡς ἡ βᾶσις πάσης Θρησκείας» (61). Ἡ Λογικὴ αὕτη δὲν εἶναι Rationalismus, στηριζόμενη εἰς a priori συλλογισμούς, ἀλλ' εἶναι ἐμπειρικὴ, «προερχομένη, ἀποκλειστικῶς, ἐκ τῆς ἐμπειρίας», ἀφοῦ «Αἰτίαι καὶ Ἐνέργειαι ἀνακαλύπτονται οὐχὶ διὰ τῆς Λογικῆς, ἀλλὰ διὰ τῆς Ἐμπειρίας»⁶⁵.

Ὁ Deismus εἶναι μία ἐξειλιγμένης μορφῆς Θρησκεία, μία Θρησκεία ἀριστοκρατικὴ: τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, τῶν Λογικῶν, τῆς ὁποίας τὰ λογικὰ «ἐπιχειρήματα οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἀσκοῦν ἐφ' ἑνὸς ἀμαθοῦς Ἀγρίου καὶ Βαρβάρου» (41). Οὔτε δὲ καὶ ἔχει σχέσιν αὕτη πρὸς τὴν παλαιότεραν Θρησκείαν τῶν μύθων, ὅτε «ἡ ἀμάθεια ἀπετέλει τὸ προστατευτικὸν μέσον τῆς Θρησκείας» (8) καὶ «τὸ σύνολον τῶν διδασκαλιῶν τῆς ἐστρέφετο κατὰ τῆς Λογικῆς, τῶν Αἰσθήσεων, καὶ κατὰ πάσης ἀρχῆς, ὀφειλομένης εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐνασχόλησιν καὶ ἔρευναν» (18)⁶⁶.

64. Πρβλ. καί: D. Hume, μν. ἔργ.: *Enquiry...*, 187: «Ἡ ὑπαρξίς ἑνὸς ὄντος μπορεῖ μόνον μὲ ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς αἰτίας ἢ ἐνεργείας του νὰ ἀποδειχθεῖ, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα βασιζοῦνται, ἀποκλειστικῶς, ἐπὶ τῆς πείρας... Ἡ πείρα μόνη διδάσκει περὶ φύσεως καὶ ὁρίων αἰτίας καὶ ἐνεργείας καὶ παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν δύναμιν, νὰ συναγομεν τὴν ὑπαρξίν ἑνὸς ὄντος ἐξ ἑνὸς ἄλλου».

65. D. Hume, μν. ἔργ.: *Enquiry...*, 148.149.

66. Ὁ R. Huch (*Untergang des römischen Reiches deutscher Nation* (1964), 94 ἐξ.) ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα περὶ τοῦ Deismus: «Οἱ στοχασταὶ τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. ἦσαν βέβαιοι, ὅτι, μέσῳ τῆς πειραματικῆς ἐρεύνης καὶ τῆς Λογικῆς, θὰ μπορέσουν νὰ διαφωτίσουν κάθε τι τὸ Σκοτεινόν, ἢ, ἐν ἐναντία περιπτώσει, θὰ ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ἀπορρίψουν. Διότι δέ, δι' αὐτούς, διαφορὰ μεταξὺ Θείας καὶ ἀνθρωπίνης Λογικῆς δὲν ὑπῆρχε, ὑπέτασσον οὗτοι ὅλα εἰς τὸ δικό των Λογικόν... Ἀκριβῶς δὲ τὰ Μυστήρια ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὴν πηγὴν φωτὸς καὶ δυνάμεως τοῦ Χριστιανισμοῦ: ἡ σάρκωσις τοῦ Θεοῦ κλπ.,... ἀπετέλουν πρόσομμα διὰ τοὺς Λογικοκράτας», οἵτινες προσε-

Εἰς τί συνίσταται τὸ ἴδιον, τὸ νέον, τῆς Θρησκείας ταύτης τοῦ Deismus; – Εἰς τὴν Ἠθικὴν τῆς: εἰς τὸ νὰ γίνῃ «τὸ ἀσφαλέστερον θεμέλιον τῆς Ἠθικῆς, τὸ ἰσχυρότερον στήριγμα τῆς κοινωνίας» (4). «Ἡ κυρία ἀποστολὴ τῆς Θρησκείας ἐγκείται εἰς τὸ νὰ κατευθύνῃ τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, νὰ ἠθικοποιεῖ τὴν διαγωγὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ἐμφυοῦ εἰς αὐτοὺς πνεῦμα συστολῆς, τάξεως καὶ ὑποταγῆς,... ἦτοι κίνητρα Ἠθικῆς καὶ Δικαιοσύνης». Ἡ Θρησκεία προσφέρεται ὡς ὁ κοινωνικὸς «μπαμπούλας» καὶ «τρομοκράτης»! «Ἡ περὶ μελλούσης ζωῆς διδασκαλία τῆς παρέχει μίαν τόσο ἰσχυρὰν καὶ ἀναγκαίαν ἐγγύησιν Ἠθικῆς, ὥστε οὐδέποτε θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψομεν ἢ νὰ παραμελήσομεν αὐτήν. Διότι, ἀφοῦ πρόσκαιροι καὶ προσωρινὰ ἀμοιβὰ καὶ τιμωρίαι ἀσκοῦν τόσο μεγάλην ἐπίδρασιν, ὅσην διαπιστοῦμεν καθημερινῶς, ἀντιλαμβανόμεθα, πόσον μεγαλύτερα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀναμενομένη ἐπίδρασις ἐκ τοιούτων μέτρων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπειρα καὶ αἰώνια». Συνεπῶς «κάθε μορφή Θρησκείας, ὅσονδήποτε διεφθαρμένη καὶ ἂν εἶναι, εἶναι καλύτερα ἢ οὐδεμία θρησκεία» (130.131). «Καθαρὰ μορφή Θρησκείας» εἶναι, ὅμως, ἐκείνη, ἣτις παριστᾷ «τὴν Θεότητα ὡς οὐδὲν ἕτερον ἢ ὡς Ἀρετὴν, ἀρεστὴν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διαγωγὴν» (133). Ἐδῶ ἀντιστρέφονται τὰ «λογικὰ» ἐπιχειρήματα τοῦ Hume: Οὐχὶ διότι ὑπάρχει Θεός, θὰ πρέπει νὰ πιστεύομεν εἰς Αὐτόν, ἀλλὰ διότι ἀποτελεῖ Οὗτος χρήσιμον μέσον πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἐκάστοτε κοινωνικῶν στόχων, ἦτοι: μὲ τὸ νὰ προβάλλεται Οὗτος ὡς ὑπάρχων καὶ ὡς μισθαποδότης τῶν Ἀνθρώπων, μετὰ θάνατον, ἐπιτυγχάνεται εὐκολώτερον ἢ τιθάσευσις τῶν ὑπηκόων ὑπὸ τοῦ Μονάρχου, ὅστις προβάλλει τὰς διαταγὰς του ὡς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον: καὶ ἡ πλέον διεφθαρμένη μορφή Θρησκείας εἶναι καλύτερα ἢ ἡ Θρησκευτικὴ ἀπουσία. Ἡ μὲ τούτους λόγους τοῦ Voltaire: Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ὑπάρχει Θεός, θὰ πρέπει νὰ ἐπινοηθεῖ!

πάθουν νὰ καταστήσουν «τὸ μυστηριώδες καὶ τὸ θαυμαστὸν προσετὸν εἰς τὸ Λογικόν», ἐνῶ ἄλλοι ἐπεχείρουν νὰ ἀποδείξουν «τὸ ἀτοπὸν καὶ παράλογον» ὡς «ἀτέλειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ», ἐπιζητούντες νὰ «ἐκβάλουν ἐκ τῆς Βίβλου, ὅ,τι παραβλάπτει Λογικὴν καὶ Ἠθικὴν. Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ βάθους θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ ἐξομαλυνθεῖ μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τὸν ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς Λογικῆς ζῶντα Ἀνθρώπον». Ὁ Deismus ἀποτελεῖ προσπάθειαν συνενώσεως «τῶν διαφόρων Προτεσταντικῶν αἰρέσεων» ἐπὶ μίᾳ κοινῇ βάσει, ἦτοι «τῆς Λογικῆς», καὶ ἀποτελεῖ «τὸ κάλυμμα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐκρύπτετο ὁ Atheismus». Πρὸ τοῦ κύματος τῆς ἐπερχομένης Ἀθεΐας, «τὸ Κράτος ἐξετίμα τὴν Ἐκκλησίαν ὡς συνεργὸν πρὸς τιθάσευσιν τῶν ὑπηκόων του... Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἦτο διὰ τοῦτο πολῦτιμος, διότι ἐδίδασκε τοὺς Πτωχοὺς νὰ ἀρκοῦνται εἰς τὴν πτωχείαν των, νὰ μὴ φθονοῦν τοὺς πλουσίους, καὶ νὰ ἀπακούουν καὶ νὰ ὑπηρετοῦν τοὺς Ἀνωτέρους των».

Τὴν πεποιθήσιν εἰς τὴν ὀρθότητα τῶν συλλογισμῶν τοῦ συνδυάζει ὁ Hume μὲ μίαν ἀσυνήθιστον ἐπιθετικότητα. Οὗτος θεωρεῖ ὅτι, οὐχὶ μόνον οἱ λογικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ «ἠλίθιοι» βλέπουν «σκοπόν, πρόθεσιν καὶ σχεδιασμόν» εἰς τὴν Φύσιν (122), κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς Μηχανῆς καὶ οὐχὶ τοῦ ζῶντος Ὄργανισμοῦ: «Ὁ Κόσμος ὁμοιάζει πρὸς Μηχανήν», ὅτι δὲ ὁ Κόσμος εἶναι «εἷς ζῶν Ὄργανισμός», εἶναι τοῦτο μὴ λογικόν, κατ' αὐτόν (74.62). Οὗτος ἀπορρίπτει, ἐπίσης, πᾶσαν Μεταφυσικὴν, ἔνεκα «τοῦ σκοτεινοῦ» τῶν ἐννοιῶν τῆς καὶ ἀπαιτεῖ «να καίωνται... τὰ Βιβλία τῆς Θεολογίας ἢ τῆς σχολικῆς μεταφυσικῆς, διότι οὐδὲν ἕτερον περιέχουν ἢ Sophistereῖ καὶ σκοταδισμόν»⁶⁷. Αὐτὸς εἶναι ὁ Φιλελευθερισμὸς του!

Ὁ Hume ἀναφέρει: «Ὁ John Locke φαίνεται, ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος Χριστιανός, ὅστις ἐτόλμησε νὰ ἰσχυρισθῆι, δημοσίως, ὅτι ἡ πίστις οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ μίᾳ ἰδιαιτέρᾳ μορφῇ τῆς λογικῆς σκέψεως, καὶ ἡ Θρησκεία εἰς κλάδος, ἀπλῶς, τῆς Φιλοσοφίας» (18). Τῷ ὄντι, ὅμως, ἰσχύει τό, ἀκριβῶς, ἀντίθετον: Ἡ Λογικὴ εἶναι μίᾳ μορφῇ Πίστεως. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀρχῶν, ποῦ προέβαλεν ὁ Hume, οὐδεμία ἐξαιρεῖται τῆς ἀπλῆς ἢ μᾶλλον τῆς ἀπλοϊκῆς πίστεως, ἀφοῦ οὐδεμία ἐκ τούτων μπορεῖ νὰ «ἀποδειχθῆι» ὡς ἀληθῆς, ὅλαι δὲ ἔχουν ἐλεγχθῆι καὶ ἀναρθεῖ ὡς ἐσφαλμένα. Ἡ νεωτέρα ἐρευνα ἀπέδειξε, ὅτι ὑπό-βαθρον πάσης λογικῆς προτάσεως εἶναι ἡ πίστις. «Δὲν θὰ πρέπει νὰ παραμερίσει τις τὸ Γινώσκειν, διὰ νὰ παραχωρήσει τόπον εἰς τὸ Πιστεῦειν, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον: Θὰ πρέπει νὰ πιστεύει τις, ἤδη, εἰς κάτι, διὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὀμιλεῖ, ἐν γένει, περὶ γνώσεως καὶ ἐπιστήμης»⁶⁸. Ἡ διαφορὰ μετὰ Φιλοσοφίας καὶ Θρησκείας ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἡ μὲν Θρησκεία προβάλλει τὴν πίστιν, συνεπῶς, ὡς πίστιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν, ἣτις προβάλλει, ἀσυνεπῶς, τὴν πίστιν ὡς λογικὴν.

(Συνεχίζεται)

67. D. Hume, μν. ἔργ.: *Enquiry...*, 164.188.

68. W. Stegmüller, *Metaphysik, Skepsis, Wissenschaft* (1969²), 33.